નડીઆદના શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલયદ્વારા પ્રકાશિત ગ્રંથમાળા.

ग्रन्थरत्न १८.

श्रीमद्वल्लभाचार्य विरचितं

॥ निरोधलक्षणम् ॥

ગોસ્વામિશ્રી પુરૂષોત્તમજીકૃત સંસ્કૃત ટીકાના આધારે

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાન્તર કરનાર,

ધીરજલાલ વ્રજદાસ સાંકળીયા.

બી. એ. એલ.એલ. બી. વકીલ હાઈકોર્ટ—મુંબઈ.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ત્રીભોવનદાસ પીતાંબરદાસ શાહ.

શ્રીવલ્લભીયગ્રંથપ્રકાશકફંડના વ્યવસ્થાપક.

નડીઆદ.

સંવત્ ૧૯૭૪.   સને ૧૯૧૮.   વલ્લભાબ્દ ૪૪૦.

પ્રત ૧૦૦૦.

ધી ગુજરાત પ્રીન્ટિંગ પ્રેસમાં શાહ સોમાલાલ મંગળદાસે છાપ્યું.

પાંચકુવા—અમદાવાદ.

નોછાવર અઢી આના.

શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલયદ્વારા પ્રકટ થયેલા ગ્રન્થો.

૧	સંન્યાસ નિર્ણય.	૦—૩—૦
૨	ભક્તિહંસ.	૦—૨—૦
૩	જલભેદ	
૪	પંચપદ્યાનિ.	૦—૩—૬
૫	પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદ.	૦—૫—૦
૬	દુસંગવિજ્ઞાન પ્રકાર.	૦—૧—૦
૭	ઉપદેશ શંકા નિરાસવાદ.	૦—૨—૦
૮	ભક્તિવર્ધિની	૦—૨—૬
૯	સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી.	૦—૫—૬
૧૦	યમુનાષ્ટક.	૦—૧—૦
૧૧	બાલબોધ.	૦—૩—૬
૧૨	અંતઃકરણ બોધ	૦—૧—૦
૧૩	સિદ્ધાન્ત રહસ્ય.	૦—૨—૦
૧૪	વિવેક ધૈર્યાશ્રય.	૦—૧—૬
૧૫	નવરત્ન.	૦—૨—૬
*૧૬	મનુષ્યનું કર્તવ્ય અને ધર્મજીજ્ઞાસા ખંડ ૧ લો.(નોવેલ)	૦—૧૨—૦
*૧૭	પુષ્ટિમાર્ગીય તત્વસ્તોત્ર. (કંતાનનું પુઠું)...	૦—૩—૦
	,, (સાદું પુઠું)	૦—૨—૦
૧૮	નિરોધ લક્ષણ.	૦—૨—૬

પુસ્તકો મળવાનાં ઠેકાણાં.

અમદાવાદ—લલ્લુભાઇ છગનલાલ દેશાઇ ચંગપોળ ખત્રી પોળ.

મુંબાઇ—પંડીત જેષ્ટારામ મુકુંદજી કાલબાદેવી રોડ

,, —કીર્તનીયા બલદેવદાસ કૃષ્ણદાસ ભૂલેશ્વર

સુરત—ચુનીલાલ ભાઇદાસ ભંડારી.

નડીયાદ—શ્રી પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય

મોહનલાલ લલ્લુભાઇ શાહ.

મંત્રી.

શ્રી પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય—નડીઆદ.

રત્ન ૧૬-૧૭ શ્રીવલ્લભીય ગ્રંથ પ્રકાશક ફંડ તરફથી છપાયેલા નથી.

॥ श्री[illegible]णाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

श्रीम[illegible]ल्लभाचार्य विरचितं

निरोधलक्षणम् ।

गोस्वामी श्रीपुरुषोत्तमजीकृत टीकाना भाषांतरसहित.

નિજજન ઉપર કૃપાવંત, શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીને પ્રણામ કરીને તેઓશ્રીનો આ દાસ (શ્રીપુરુષોત્તમજી) નિરોધલક્ષણ ગ્રન્થનો વિચાર કરે છે.

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી સંન્યાસનિર્ણય ગ્રન્થમાં ભક્તિમાર્ગીય ત્યાગ પ્રભુના વિરહના અનુભવને માટે કર્તવ્ય છે એમ સૂચવે છે; કૌંડિન્ય ઋષિ અને શ્રીગોપિકાઓ એ બે ગુરૂ છે એમ કહે છે; બન્નેના સમય અને ફલ જુદા જુદા છે એમ બોધ કરે છે, અને તે પરથી અધિકારીઓનો ભેદ સૂચવે છે; એ ભક્તિમાર્ગીય ત્યાગ માત્ર પ્રેમથી જ સિદ્ધ થાય છે એમ આજ્ઞા કરે છે; એ પ્રેમનું સાધન શું, એમ આકાંક્ષા થતાં આજ્ઞા કરે છે કે ભાવનાથી સિદ્ધ થયલો ભાવ જ માત્ર સાધન છે; અને ભાવભાવનાથી વિલક્ષણ (ઉચ્ચ) અધિકાર પ્રાપ્ત થતાં પ્રભુના ગુણગાનજ વિરહમાં જીવન ટકાવી રાખે છે એમ આજ્ઞા કરે છે.

ત્યાં એમ આકાંક્ષા થાય છે કે કેવા અધિકારીને કેવી ભાવનાથી ઉત્પન્ન થયલો કેવા પ્રકારનો ભાવ સાધનરૂપે ઉપયોગી થઈ પડે છે ? વળી પ્રભુના ગુણો પણ ત્યાં બાધક કહેલા છતાં કેવા અધિકારમાં કેવા પ્રકારે જીવન ટકાવી રાખવામાં સાધનભૂત પડે છે ? એમ પણ આકાંક્ષા થાય છે, વળી ભક્તિવર્ધિની

ગ્રન્થમાં શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ આજ્ઞા કરી છે કે જે ભક્તને ભક્તિનો બીજભાવ દૃઢ થયો હોય અને જે ભગવાને આજ્ઞા કરેલી અને આપે વિચારેલી રીતિએ ભજન કરતો હોય એવા ભક્તે ભક્તિની પ્રવૃદ્ધિને માટે ગૃહત્યાગ કરીને શ્રવણ કીર્તનરૂપ સાધન કરવાં; જેનો બીજભાવ દૃઢ ન થયો હોય તેણે તો ઘરમાં રહીને પૂજા શ્રવણ વગેરે કરીને પ્રભુનું ભજન કરવું, અને એમ કરતાં કરતાં પ્રભુ તરફ સ્નેહ આસક્તિ અને વ્યસન થાય ત્યારે તે કૃતાર્થ થાય એમ કહ્યું. આગળ જતાં ત્યાગ કરવા વગેરેની આવશ્યકતા બતાવી. ત્યાં પણ ભક્તિવૃદ્ધિનું સ્વરૂપ શું, ભક્તિની વૃદ્ધિ થઈ છે એમ કેમ માલમ પડે, એમ આકાંક્ષા થાય છે. અને સેવાફલવિવરણમાં આજ્ઞા કરી કે જો આદ્ય ફલ (અલૌકિક સામર્થ્ય) ન પ્રાપ્ત થાય તો સેવા આધિદૈવિકી થઈ શકતી નથી, તેથી જ ફલ પ્રાપ્ત થયું નથી એમ સમજવું. ત્યાં પણ એમ આકાંક્ષા થાય છે કે સેવા આધિદૈવિકી કેમ થાય?

એ પ્રમાણે ઉપર કહેલા ગ્રંથોમાં આ સર્વ આકાંક્ષાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે પૂર્ણ કરવાને આપ એમ બોધ કરે છે કે જેવી રીતે ભગવાન્ અવતાર દશામાં ભક્તને દર્શન થાય એવા ગુણલીલાઓવડે પ્રપંચની વિસ્મૃતિ કરાવી પોતામાં આસક્તિ કરાવી નિરોધ ધીમે ધીમે ક્રમવાર કરાવે છે અને જીવોનો ઉદ્ધાર કરે છે તેમ હાલ અનવતાર દશામાં જ્યારે પોતે ભૂતલ-પર પ્રકટ બિરાજતા નથી ત્યારે પણ શ્રવણ કીર્તન વગેરેથી અનુભવમાં આવે એવા ગુણલીલાઓ વડેજ ધીમે ધીમે ક્રમવાર નિરોધ પ્રાપ્ત કરાવે છે અને જીવોનો ઉદ્ધાર કરે છે; માટે ત્યાગ-પૂર્વક શ્રવણથી ઉત્પન્ન થતી ભાવનાથી ભજતા ભક્તે, તેમજ ત્યાગપૂર્વક કીર્તનથી ભજતા ભક્તે, તેમ જ ઘરમાં રહીને સેવા-પૂજા વગેરેથી ભજતા ભક્તે સર્વેએ પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે ભક્તિની વૃદ્ધિરૂપ ઉપર કહેલો નિરોધ પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન કર્યા કરવો.

તેમાં પણ જે ભક્ત ત્યાગપૂર્વક શ્રવણથી ઉત્પન્ન થતી ભાવનાથી ભજતો હોય તેણે પોતાપર પ્રભુની કેટલી કૃપા થઇ તેની પરીક્ષા કરવી, (પોતાના મનમાં વિચારથી સમજવું), પ્રભુના ગુણગાન ગાવા, પોતાની અવસ્થાની પરીક્ષા કરવી, એટલે પોતે કેટલે દરજ્જે પહોંચ્યો છે તેનો મન સાથે બિચાર કરવો, અને પોતાના અધિકારપ્રમાણે પોતાના મનમાં પ્રભુપરત્વે ઉત્પન્ન થતા મનોરથોપરથી પોતામાં નિરોધની ઉત્પત્તિ ક્યાં સુધી થઇ તેનો વિચાર કરવો.

જે ભક્ત કીર્તનવડે પ્રભુનું ભજન કરતો હોય તેણે કીર્તનથી પોતાને અનુભવમાં આવતા સુખવિશેષથી પોતામાં ભક્તિની વૃદ્ધિ કેટલી થઇ તેની પરીક્ષા કરવી, અને પ્રભુકૃપા પોતાપર કેટલી થઈ તેનો વિચાર કરવો.

જે ભક્ત ઘરમાં રહી પ્રભુનું ભજન કરતો હોય તેણે પોતે જે સેવા કરે છે તે આધિદૈવિકી પર્યંત પહોંચે તે માટે શ્રવણ કીર્તન ધ્યાન નિરંતર કર્યાં કરવાં.

આ સર્વનો ઉપદેશ કરવાને આપ નિરોધલક્ષણ ગ્રન્થનો આરમ્ભ કરે છે. કોઇને એમ શંકા થાય કે આ નિરોધલક્ષણ ગ્રન્થ સંન્યાસનિર્ણય વગેરે બીજા ગ્રન્થોના શેષ–અંગરૂપ છે એમ ધારવાનું શું કારણ છે? જેમ બીજા ગ્રન્થો એક એકથી સ્વતન્ત્ર છે તમ આ ગ્રન્થ પણ સ્વતન્ત્ર છે એમ શા માટે ન માનવું ?

આ શંકાના સમાધાનમાં કહેવાનું કે આ ગ્રન્થમાં ગ્રન્થ કરવાની પ્રતિજ્ઞા નથી, તેથી કોઈપણ કારણને લીધે આ ગ્રન્થ કર્યો એમ તો આપણે માનવું પડશે; વળી સંન્યાસનિર્ણયમાં કહેલી ભાવના વગેરેનું સ્વરૂપ શું એમ આકાંક્ષા થાય છે, તેમ જ પ્રભુના ગુણગાન જીવનના હેતુરૂપ થઇ પડે છે તે કયે પ્રકારે થાય છે, એમ આકાંક્ષા થાય છે, તેમજ ભક્તિવર્ધિનીમાં કહેલા ભક્તિવૃદ્ધિ પદમાં ભક્તિવૃદ્ધિનું સ્વરૂપ શું એમ આકાંક્ષા

થાય છે, તેમજ **સેવાફલવિવરણ**માં કહેલા **અનાધિદૈવિકી** પક્ષમાં સેવા **આધિદૈવિકી** કેમ થાય, એમ આકાંક્ષા થાય છે- તેમજ આ **નિરોધલક્ષણ** ગ્રન્થમાં શ્રીયશોદા વગેરેને થયલા દુ:ખની આશંસા ગુણકીર્તન વગેરેનું જે વર્ણન છે તે અકસ્માત્ એટલે પ્રયોજન વગરનું થઈ પડે છે, માટે એ સર્વ શા માટે કહ્યું એમ આકાંક્ષા થાય છે, માટે આ **નિરોધલક્ષણ** ગ્રન્થ ઉપર લખેલા **સંન્યાસનિર્ણય ભક્તિવર્ધિની** અને **સેવાફલવિવરણ** ગ્રન્થોમાં ઉત્પન્ન થતી આકાંક્ષાઓ પૂર્ણ કરે છે તેથી, અને આ ગ્રન્થમાં **દયાલુત્વ** વગેરે શબ્દો છે તેનું વિશેષ જ્ઞાન કરાવે છે અને તે ,તે ગ્રન્થોમાંના ***પ્રમેય**નું પણ વિશેષ જ્ઞાન કરાવે છે તેથી, આ ગ્રન્થ **સંન્યાસનિર્ણય** વગેરે ગ્રન્થોનો શેષભૂત છે એમ નિશ્ચય થાય છે.

કદાચિત્ કોઇ કહે કે **ભક્તિવર્ધિની**માં કહેલા કોઇપણ શબ્દનું વિશેષ જ્ઞાન **નિરોધલક્ષણ**માં થતું નથી, માટે **ભક્તિવર્ધિની**ના શેષતરીકે **નિરોધલક્ષણ** નથી, તો તે બરોબર નથી, કેમકે **સંન્યાસનિર્ણય**ના પ્રમેયમાં જ **ભક્તિવર્ધિની**નું પ્રમેય આવી જાય છે.

પરસ્પર આકાંક્ષા પૂરાતી હોવાથી જ શ્રીહરિરાયજીએ પણ 'શ્રીકૃષ્ણરસવિક્ષિપ્ત' એ પાંચ શ્લોક જો કે સ્વતંત્ર જણાય છે તો પણ જલભેદના અંગભૂત ગણેલા છે. તેથી એપ્રમાણે અંગરૂપ ગણવામાં અને એકવાક્યતાનો અંગીકાર કરવામાં કાંઇપણ બાધક નથી; તેથી આ **નિરોધલક્ષણ** ગ્રન્થનું **સંન્યાસનિર્ણય ભક્તિવર્ધિની** અને **સેવાફલવિવરણ**ના શેષરૂપે વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે.

સંન્યાસનિર્ણયમાં સિદ્ધ કર્યું છે કે ત્યાગી ભક્તને ભાવના માત્રથી સિદ્ધ થયલો ભાવ જ સાધનરૂપ છે, ત્યાગીઓમાં પ્રથમ અધિકારીએ કરેલો ત્યાગ પ્રભુના વિરહના અનુભવને માટે જ

---

*પ્રમેય એટલે ગ્રન્થમાં જે વિષયનું પ્રતિપાદન કરેલું હોય તે વિષય.

હોય છે, અને વિરહ એ પ્રાકટ્યના તિરોભાવથી થયલા દુઃખરૂપ છે, એવા (વિરહી) અધિકારીને શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિ હોવાથી ઘરમાં રહેલા મનુષ્યો બાધક અને અનાત્મરૂપ (પોતાની સાથે સંબંધવિનાના) ભાસે છે, તેથી પ્રપંચની કાંઇક વિસ્મૃતિ થઇ ભગવાન્‌માં આસક્તિ થાય છે, અને પછી વ્યસન થાય છે, ત્યારે ભગવાન્‌ના ગુણ અને લીલાનું પ્રાધાન્ય છુટી જઇ ભગવાન્‌ના સ્વરૂપમાં આસક્તિ થાય છે, અને ભગવાન્‌ના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ નહિ હોવાથી દીનતા થાય છે, ભગવાન્‌નો પ્રાદુર્ભાવ તો જન્મ-પ્રકરણમાં કહ્યાપ્રમાણે ભક્તના દુઃખથી જ થાય છે એવું જ્ઞાન હોવાથી દુઃખની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. એવું દુઃખ અતિશય થાય તેજ ભક્તિની વૃદ્ધિરૂપ છે, કેમકે તે સ્થિતિમાં પ્રપંચની વિસ્મૃતિ અને ભગવાન્‌માં આસક્તિ અધિક થાય છે. તેથી ઉપર કહેલા દુઃખની ઇચ્છા અને તેની ભાવના એ આવા નિરોધનું કાર્યલક્ષણ[1] સમજવું.

પ્રથમ શ્લોકમાં એવા નિરોધનાં કાર્યલક્ષણનું વર્ણન કરવામાં આવે છે:-

मूलम्—यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले।
गोपिकानां च यद् दुःखं तद् दुःखं स्यान्मम क्वचित्॥१॥

સાન્વયપદાર્થઃ—गोकुले (ગોકુલમાં) यशोदायाः (શ્રીયશોદાને) च (અને) नन्दादीनां (શ્રીનન્દરાયજી વગેરેને) च (અને) यत् (જે) दुःखं (દુઃખ) च (અને) गोपिकानां (શ્રીગોપજનોને) यत् (જે) दुखं (દુઃખ) तत् (તે) दुखं (દુઃખ) मम (મને) क्वचित् (કોઇક ઠેકાણે) स्यात् (થાઓ).

---

૧ લક્ષણ એટલે વ્યાખ્યા, definition. લક્ષણ બે પ્રકારનાં હોય છે, સ્વરૂપલક્ષણ અને કાર્યલક્ષણ. નિરોધનું સ્વરૂપ સમજાવે તે સ્વરૂપ-લક્ષણ, અને નિરોધમાં થતા અનુભવો તથા પરિણામોનું વર્ણન જેમાં હોય તે નિરોધનું કાર્યલક્ષણ. દશમસ્કન્ધના શ્રીસુબોધિનીમાં નિરોધનાં સ્વરૂપ-લક્ષણ વિસ્તારથી સમજાવ્યાં છે. આ ગ્રન્થમાં નિરોધનાં કાર્યલક્ષણનાં વર્ણન કરવામાં આવ્યાં છે.

શ્લોકાર્થ:—ગોકુલમાં શ્રીયશોદાજીને અને નન્દરાયજી વગેરેને (અને તેમના સમ્બન્ધવાળાં બીજાઓને પણ પરમ ફલને આપવાની ઇચ્છાવાળા પ્રભુએ) જે દુ:ખ આપ્યું છે, પુન: (તેથી પણ ઉત્કૃષ્ટ) જે દુ:ખ શ્રીગોપીજનોને આપ્યું છે તે દુ:ખ મને કોઇક ઠેકાણે થાઓ.

આ શ્લોકમાં શ્રીયશોદા શ્રીનન્દ તથા શ્રીગોપિકાઓ એ ત્રણના દુ:ખનું વર્ણન કરલું છે, તેથી જૂદા જૂદા ત્રણ પ્રકારના ભાવનું સૂચન કર્યું છે. વળી શ્લોકમાં ત્રણ ‘ચ’ છે. ‘ચ’ એટલે ‘અને’; તેથી ‘ અને બીજા પણ દુ:ખી ભક્તો ’ એવો અર્થ થાય છે. તેથી ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકારના ભાવવાળા ભક્તોના જેવા ભાવવાળા કંસવગેરેથી દુ:ખી થયલા, કાલથી દુ:ખી થયલા, તથા અજ્ઞાનથી દુ:ખી થયલા ભક્તોનું પણ આ શ્લોકમાં સુચન કર્યું છે એમ સમજવું. જેમ પ્રાકટ્ય સમયમાં કંસ વગેરે અસુર હતા, તેમ હાલમાં પણ બીજા અસુરો ઘણા હોય છે, તેમ કાલ તથા અજ્ઞાન પણ હોય છે. ‘ કવચિત્ ’ શબ્દ શ્લોકમાં છેલ્લો છે, તેનો અર્થ ‘ કોઇક સ્થલમાં ’ એમ થાય છે. કોઈ ખાસ નિશ્ચિત સ્થલ નથી કહ્યું, તેથી ભગવદ્ભાવવાળા જૂદા જૂદા દેશોમાં પર્યટનું સૂચન થાય છે, તેથી એવા અધિકારીનું ત્યાગીપણું જણાઇ આવે છે. એમ આગળ પણ સમજી લેવું.[1]

---

૧ શ્લોકમાં ‘ સ્યાત્ ’ એટલે ‘ થાઓ ’ એ આશાસૂચક છે. આશા દર્શાવતી વખતે લિઙ્ સૂત્રપ્રમાણે આશાદર્શક ઉપસર્ગ હોય ત્યારે જ વિધ્યર્થ વપરાય, તો પણ સામાન્ય રીતે લોકમાં ઉપસર્ગવિના પણ વિધ્યર્થ વપરાય છે, જેમકે ‘ જો દેવદત્ત આવે તો મારું કાર્ય થાય, ’ માટે વિધ્યર્થ પ્રયોગ વાપરવામાં દોષ નથી. જો એમ કહેવામાં આવે કે શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ લોકનો એવો વપરાસ પ્રમાણ ન કહેવાય, વિધ્યર્થ તો પ્રાર્થના કે સમ્ભાવનામાં જ વપરાય, તો પ્રાર્થના અને સમ્ભાવનામાં પણ આશંસા તો છે જ, તેથી તે રીતે અર્થ કરવામાં પણ આશંસા જતી રહેતી નથી, માટે દોષ આવી શકતો નથી.

આ [1]શ્લોકનો ભાવાર્થ એમ થાય છે કે જે ભક્તો પ્રભુના બાલભાવમાં આસક્ત છે, જે ભક્તો પ્રભુના કિશોરભાવમાં આસક્ત છે, તથા જે ભક્તો પ્રૌઢભાવમાં આસક્ત છે, તે સર્વેનું દુઃખ જોઇને તે દુઃખનું નિવારણ કરવાને તેવા તેવા બાલ, કિશોર તથા પ્રૌઢ રૂપથી ભગવાન્ તે તે ભાવને અનુસાર સુખ આપવાને પ્રકટ થાય છે, માટે ભગવાનના પ્રકટ થવામાં એવું દુઃખ જ સાધનરૂપ છે. તેથી એવા ભક્તના હૃદયમાં એવા દુઃખની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરનાર પ્રપંચવિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવદાસક્તિરૂપ નિરોધ તેજ શ્રીકૃષ્ણને વિષે વ્યસનનું ફલ. તેથી એવા દુઃખની ઇચ્છારૂપ નિરોધ એજ ત્યાગી ભક્તોમાં પ્રથમ (હીન) અધિકારીનું ભક્તિની વૃદ્ધિનું લક્ષણ સમજવું. ॥ ૧ ॥

હવે મધ્યમ અધિકારી જે ત્યાગ કરે છે તે વિરહ સમયમાં [1]આસક્તિભ્રમન્યાયપ્રમાણે ભગવાન્‌ના અનુભવને માટે હોવાથી તેવા અધિકારીની ભક્તિની વૃદ્ધિનું સ્વરૂપ તેવા નિરોધનું લક્ષણ કહીને દર્શાવે છે.

---

૧ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ વેણુગીતપ્રકાશના અંતમાં આસક્તિભ્રમન્યાય આ રીતે સમજાવ્યો છેઃ—'आसक्तौ सत्यां यो भ्रम आवर्तः तन्न्यायेन । यथा समुद्रावर्ते पतितो नावर्तते, तथा आसक्तिभ्रमपातितोपीत्यासक्ते रससमुद्रत्वं भ्रमस्य चावर्तत्वं युज्यते । अत एवोक्तमभिज्ञेन केनचित् ' आवर्ते रससिन्धौ न प्रत्यावर्तेत किं मग्न इति । ' तथा च एताः तन्न्यायेन तन्मययुः, न तु मिथ्याभ्रमपतिता इत्यर्थः ।'

અર્થઃ—આસક્તિ થવાથી જે ભ્રમ થાય છે તે પ્રમાણે. જે પ્રમાણે સમુદ્રના વમળમાં પડેલો ફરીથી ઉપર આવતો નથી; તે પ્રમાણે આસક્તિના વમળમાં પડેલો પણ પાછો નીકળતો નથી. અહીં આસક્તિ એ રસસમુદ્રને સ્થાને છે, અને ભ્રમ વમળને સ્થાને છે. તેથી કોઈક રસજ્ઞે કહ્યું છે કે રસસિંધુના વમળમાં પડેલો પાછો આવતો નથી તો પછી ડુબેલો તો ક્યાંથીજ પાછો આવે ? તે પ્રમાણે આ શ્રીગોપીજનો પણ રસસમુદ્રરૂપ પ્રભુમાં ડુબ્યા, ત્યાંથી એમની પુનરાવૃત્તિ થાય નહિ. એઓ કાંઈ મિથ્યા ભ્રાન્તિમાં પડ્યા નથી.

मूलम्—गोकुले गोपिकानां तु सर्वेषां व्रजवासिनाम् ।
यत्सुखं समभूत् तन्मे भगवान् किंविधास्यति ॥२॥

સાન્વયપદાર્થઃ—गोकुले (શ્રીગોકુલમાં) गोपिकानां (શ્રીગોપીજનોને) तु (વળી) सर्वेषां (સર્વે) व्रजवासिनां (વ્રજમાં રહેનારાઓને) यत् (જે સુખ) समभूत् (સારી રીતે થયું) तत् (તે સુખ) मे (મારા) भगवान् (ભગવાન્) किम् (કેમ) विधास्यति (કરશે ?)

શ્લોકાર્થઃ—વળી શ્રીગોકુલમાં શ્રીગોપીજનોને અને સર્વે વ્રજવાસીઓને જે સુખ થયું તે સુખ મારા ભગવાન શું મને આપશે ?

શ્લોકમાં 'तु' શબ્દ મુકયો છે તે ઉપલા શ્લોકમાં જે નિરોધનું લક્ષણ કહ્યું તેનાથી ભિન્નતા દર્શાવવાને માટે છે. આ ભક્ત અત્યંત વિપ્રયોગથી દુઃખી છે અને રસપ્રધાન છે, તેથી પ્રભુપ્રાકટ્યથી થતી અત્યન્ત આસક્તિજ તેની ભક્તિની વૃદ્ધિરૂપ છે; તેથી કોઈ પણ પ્રકારે પ્રભુના દર્શનથી જે સુખ થાય તેની આકાંક્ષા થવી એજ એવા ભક્તની ભક્તિની વૃદ્ધિરૂપ નિરોધનું લક્ષણ છે, અને એ અર્થ જણાવવાને શ્લોકમાં પહેલાં 'ગોપિકા' પદ મુકર્યું છે. બીજાઓને શ્રીગોપિકાઓના જેવો સર્વાત્મભાવ પ્રાપ્ત થયો ન હતો, તેથી તેઓ શ્રીગોપિકાઓ કરતાં ન્યૂન ભાવવાળા હતા, તે કારણથી "સર્વે વ્રજવાસી" શબ્દો પાછળ મુકયા છે.

શ્લોકમાં 'કિમ્' શબ્દ છે, તેનો અર્થ 'કરશે કે નહિ.' એમ વિકલ્પ સૂચવે છે 'કિમ્, કિમૂત' શબ્દોનો અર્થ વિકલ્પમાં છે એમ કોષમાં કહ્યું છે. 'વિધાસ્યતિ' પદ ભવિષ્યકાલમાં છે, તે આશંસા દર્શાવે છે. ॥ ૨ ॥

હવે ઉત્તમ અધિકારીએ કરેલો ત્યાગ વિરહ પછી થતા સાક્ષાત્કારને માટે હોય છે. એવા ભક્તને ભગવાનના સાક્ષાત્કાર

પછી જ્યારે વ્રજવાસીઓની માફક પાછળથી વિરહ થાય છે ત્યારે તેને પ્રથમ અનુભવેલા લીલાસુખ વગેરેનું સ્મરણ થાય છે, અને આ વિરહ સમયે તે લીલા વગેરેથી મિશ્રિત અનુભવ થાય છે; તે વખતે પોતાને ભગવાનનું સ્મરણ કરાવનાર જે નિરોધ તે તેની ભક્તિની વૃદ્ધિરૂપ છે, તેથી એવા ભક્તને પોતામાં એવા નિરોધને દર્શાવનાર લક્ષણ કહે છે:—

मूलम्—उद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान् यथा ।
वृन्दावने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥२॥

સાન્વયપદાર્થ:—वृन्दावने (શ્રીવૃન્દાવનમાં) वा (અથવા) गोकुले (શ્રીગોકુલમાં) उद्धवागमने (ઉદ્ધવજી પધાર્યા ત્યારે) यथा (જેવો) सुमहान् (અત્યન્ત મોટો) उत्सवः (ઉત્સવ) जातः (થયો) तथा (તેવો) मे (મારા) मनसि (મનમાં) क्वचित् (કોઇકવાર થાઓ।).

શ્લોકાર્થ:—શ્રીવૃન્દાવનમાં અને શ્રીગોકુલમાં ઉદ્ધવજી પધાર્યા ત્યારે જેવો મોટો ઉત્સવ થયો તેવો મારા મનમાં કોઈક વાર થાઓ.

જેમ પ્રથમ શ્લોકમાં 'સ્યાત્' શબ્દ છે તેમ આ શ્લોકમાં પણ સમજી લેવો. એટલે ઉદ્ધવજીના પધારવાથી જેમ પ્રભુનું સ્મરણ ઉત્સવ વગેરે થઈ રહ્યાં હતાં, તેવાં સ્મરણ ઉત્સવ વગેરેની ઇચ્છા થવી એજ પોતામાં તેવી ભક્તિની વૃદ્ધિને દર્શાવનાર નિરોધનું લક્ષણ છે, તેથી ઉપર કહેલા ભાવની આકાંક્ષા શ્રીવ્રજનાથના સ્વરૂપમાં આસક્ત ભકતોનેજ થાય છે, બીજા સ્વરૂપમાં આસક્ત ભકતોને થતી નથી એમ સમજવું. તેમજ શ્રીવ્રજનાથ-સ્વરૂપમાં આસક્ત ભકતોજ ભગવાનના પરમ અનુગ્રહવાળા હોય છે એમ પણ સમજવું. ત્રીજા શ્લોકમાં "વૃન્દાવન" પદ મુક્યું છે તે અનુગ્રહવાળા ભકતોમાં પણ અધિકતા સૂચવવાને મુક્યું છે. તેથી આવા પુષ્ટિમાર્ગ વિષેજ આ વિચાર છે, સર્વ સામાન્ય વર્ગ વિષે આ વિચાર નથી.

ચાચા શ્રીગોપેશજીના મતપ્રમાણે શ્રીસુબોધિની વગેરેમાં વર્ણવેલો નિરોધ આવશ્યક છે એમ સૂચવનાર મનોરથ આ ત્રણ શ્લોકમાં છે. શ્રીહરિરાયજીના મત પ્રમાણે નિરોધના નિમિત્તકારણભૂત ભાવના અને ગુણગાનમાં પ્રથમ ભાવનાનું નિરૂપણ આ ત્રણ શ્લોકમાં કર્યું છે; એ ભાવના બહુ દુર્લભ છે એમ બોધ કરવાને શ્રીમદાચાર્યચરણે પ્રાર્થના રૂપે તેનું વર્ણન કર્યું છે. શ્રી-પુરુષોત્તમજી કહે છે કે મારા મતપ્રમાણે આ ત્રણ આશંસા ભક્તિની વૃદ્ધિ દર્શાવનાર લક્ષણ તરીકે કહેલી છે, તેથી ઉપલા બે મતોથી એટલો ભેદ સમજવો.

એ પ્રમાણે ત્યાગીઓમાં જે ભક્તો માત્ર શ્રવણથી ઉત્પન્ન થતી ભાવનામાં આસક્ત છે તેઓની ભક્તિની વૃદ્ધિરૂપ ભાવના-ત્મક નિરોધ હોય છે, તેનું સર્વ પ્રકારે જ્ઞાન થવાને આશંસા-રૂપ કાર્યલક્ષણથી વર્ણન કર્યું. હવે જે ભક્તો ત્યાગી છે અને ઉપર કહેલા ભાવનાવાળા ભક્તો કરતાં ઉત્તમ છે, અને પ્રભુના ગુણ-ગાનમાં આસક્ત છે તેમની ભક્તિની વૃદ્ધિરૂપ નિરોધ કેવો હોય તેનું જ્ઞાન કરાવનાર કાર્યલક્ષણ ત્રણ શ્લોકથી કહે છે. તેમાં પ્રથમ ગુણગાન કરનારા ભક્તોમાં જે હીન અધિકારીઓ હોય તેઓમાં એ નિરોધ કેવા પ્રકારનો હોય છે તે દર્શાવનાર લક્ષણ કહે છે:—

मूलम्—महतां कृपया यावद्भगवान् दययिष्यति ।
तावदानन्दसन्दोहः कीर्त्यमानः सुखाय हि ॥४॥

સાન્વય પદાર્થ:—महतां (મોટાઓની) कृपया (કૃપાથી) यावत् (જ્યાંસુધી) भगवान् (ભગવાન્) दययिष्यति (દયા કરશે) तावत् (ત્યાંસુધી) कीर्त्यमानः (જેનું કીર્તન કરવામાં આવે છે તે) आनन्दसन्दोह (આનન્દનો સમુદાય) हि (નિશ્ચય) सुखाय (સુખ આપે છે).

શ્લોકાર્થ—મોટાઓની કૃપાથી જ્યારે ભગવાન્ દયા કરશે

(ફલદાન કરશે) ત્યાંસુધી જેનું કીર્તન કરીએ છીએ એવા આનંદના સમૂહરૂપ પ્રભુ નિશ્ચય સુખરૂપ થાય છે.

આ શ્લોકમાં 'યાવત્' (જ્યાંસુધી) 'તાવત્' (ત્યાંસુધી) એ શબ્દો છે, તેમાં 'યાવત્' પાછલી સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે, અને 'તાવત્' પ્રથમ સ્થિતિ દર્શાવે છે; એટલે પ્રથમ આનન્દના સમૂહરૂપ પ્રભુ કીર્તનમાં સુખ આપે છે, અને પછી ભગવાન્ દયા કરે છે, અને ભક્તને સ્વસ્વરૂપમાં એકતાન કરી દેછે. શ્લોકમાં 'મહતામ્' શબ્દ છે તે પરોક્ષથી વ્રજભકતોનો સૂચક છે, એટલે પુષ્ટિમાર્ગમાં વ્રજભકતો જ મોટા છે. તેમની કૃપાથી ભગવાન્ સ્વરૂપમાં એકતાન કરી દે ત્યાંસુધી સ્મરણપૂર્વક પ્રભુના નામોનું કીર્તન કરવું. 'નામાનિ અનન્તસ્ય' એ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે સ્મરણપૂર્વક વર્ણન કરવાથી શ્રીમદ્વૃન્દાવનેન્દુએ પ્રકટ કરેલો રસિક ભકતોના આનન્દનો લીલારૂપ સમૂહ સુખ આપ્યા વિના રહેતો નથી. તેથી તે પ્રભુની લીલાના કીર્તન વડે જે સુખ થાય છે તે પોતામાં વ્યસનના ઉત્કર્ષરૂપ નિરોધ દર્શાવનાર કાર્યલક્ષણ છે. કીર્તનમાં લજ્જા છુટી જવાથી અને પ્રપંચની વિસ્મૃતિ વધારે ને વધારે થવાથી આ અનુભવ થાય છે. ॥ ૪ ॥

એ પ્રમાણે ગુણગાન કરનાર ભક્તની પૂર્વ દશા કરતાં અધિકતા અને ગુણગાનમાં આસક્તિ ઉપર કહેલાં મોટાઓની કૃપાથી થાય છે. તેવો નિરોધ પોતાને પ્રાપ્ત થતાં તે દર્શાવનાર લક્ષણ કહે છે:-

मूलम्—महतां कृपया यद्वत् कीर्तन सुखदं सदा ।
न तथा लौकिकानां तु स्निग्धभोजनरूक्षवत् ॥५॥

સાન્વયપદાર્થ:— **यद्वत्** (જેવી રીતે) **महतां** (મોટાઓની) **कृपया** (કૃપાથી) **कीर्तनं** (ભકતોએ કરેલું લીલાવિષયક ભગવદ્‌ગુણોનું કીર્તન) **सदा** (હમેશાં) **सुखदं** (સુખ આપનાર થાય છે) **तथा** (તેવી રીતે) **लौकिकानां** (લૈકિક પુરૂષોનું કીર્તન)

તુ (તો) ન (સુખ આપતું નથી) स्निग्ध[illegible]वत् (ઘીવાળા ભોજન કરનારને જેમ લુખું ભોજન સુખ આપતું નથી તેમ)

શ્લોકાર્થ:—જેવી રીતે મોટાઓની કૃપાથી ભકતોએ કરેલું પ્રભુની લીલાનું કીર્તન સદા સુખ આપે છે, તેમ લૌકિક જનોએ કરેલું લૌકિક વિષયનું કીર્તન સુખ આપતું નથી; જેમ કે જે પુરૂષે ઘીવાળું ભોજન કરેલું છે તેને લુખું ભોજન સુખ આપતું નથી તેમ.

મોટા એટલે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વ્રજભકતો સમજવા. કીર્તન એટલે ભકતે કરેલું લૌકિક વિષયોનું કીર્તન. ન એટલે સુખ આપતું નથી. દૃષ્ટાન્ત આપતાં કહે છે કે ઘીવાળા ભોજન કરનારને જેમ લુખું ભોજન આનન્દ આપતું નથી તે પ્રમાણે લાૈકિક જનોએ કરેલું લૌકિક વિષયનું કીર્તન સુખ આપતું નથી, અને ભકતોએ કરેલું અલૌકિક વિષયનું કીર્તન સુખ આપે છે. 'હર્ષથી રૂવાંટી ઉભી ન થાય, ચિત્ત દ્રવે નહિ, આનન્દના અશ્રુની ધારા વહે નહિ, એવી ભક્તિ થાય નહિ, ત્યાં સુધી હૃદય કેમ શુદ્ધ થાય ?' એ શ્લોકમાં કહેલા ધર્મોથી આ સુખનો અનુભવ થાય છે. આવા સુખનો કીર્તનમાં અનુભવ થવો તે જ પૂર્વે કહેલા નિરોધ કરતાં પોતામાં ઉત્કૃષ્ટ નિરોધ દર્શાવનાર લક્ષણ સમજવું.

હવે એના કરતાં પણ વધારે ઉત્કૃષ્ટ અધિકાર પ્રાપ્ત થતાં પૂર્વ કરતાં અધિક નિરોધ પોતાને પ્રાપ્ત થયો છે તે દર્શાવનાર લક્ષણ કહે છે:-

मूलम्—गुणगाने सुखावाप्तिर्गोविन्दस्य प्रजायते ।
यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुतोऽन्यतः ॥६॥

સાન્વયપદાર્થ:—गोविन्दस्य (ભગવાનના) गुणगाने (ગુણોનું ગાન કરવામાં) यथा (જેવી રીતે થાય છે) तथा (તેવી

રીતે) शुकादीनां (શ્રીશુકદેવજી વગેરેના) आत्मनि (હૃદયને વિષે) न (થતી નથી) अन्यतः (જ્ઞાન અને ભક્તિવિના બીજા કોઇ હેતુથી) कुतः (ક્યાંથી થાય ?)

શ્લોકાર્થ:—મોટાઓની કૃપાથી ગોવિન્દના ગુણગાનમાં જે સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે શ્રીશુકદેવજી વગેરેના હૃદયમાં પણ થતી નથી. તો બીજી કોઇ રીતે તો ક્યાંથીજ થાય ?

'મહતાં કૃપયા' એ બે શબ્દો આ શ્લોકમાં પણ સમજી લેવા. મોટાઓની કૃપાથી ગોવિન્દના ગુણગાનમાં એટલે રાગને અનુસાર ભગવદ્દગુણોવાળા શબ્દો અને વાક્યોના કીર્તનમાં જેવી અતિશય સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેવી શુકદેવજી વગેરે જ્ઞાની ભક્તોના હૃદયમાં પણ થતી નથી, તો બીજે કોઇ પ્રકારે તો ક્યાંથીજ થાય ? જ્ઞાન અને ભક્તિ (એ બન્ને શુકદેવજીમાં છે) એ બેથી ન થાય તો તે વિનાના બીજા કોઇ હેતુથી તો ક્યાંથીજ થાય ? એ પ્રમાણે ભગવાનના ગુણગાનથી એવા સુખની પ્રાપ્તિ થવી એ પહેલાના કરતાં પોતામાં ઉત્કૃષ્ટ નિરોધ દર્શાવનાર લક્ષણ સમજવું. એ પ્રમાણે ત્યાગીઓમાં જે કીર્તન કરનારાઓ અને ગુણગાન કરનારાઓ છે, તે બન્નેમાં મોટાઓની એટલે વ્રજ-ભક્તોની કૃપા હેતુરૂપે અપેક્ષિત છે એમ સૂચવ્યું.

એ કૃપા અને તેના પરિણામરૂપ ગુણકીર્તનથી થતું સુખ કેમ પ્રાપ્ત થાય, એવી અપેક્ષા થતાં તેમાં ભગવાનની કૃપાજ હેતુરૂપ છે એમ પ્રકારભેદથી કહે છે:—

मूलम्—क्लिश्यमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।
तदा सर्वं सदानन्दं हृदिस्थं निर्गतं बहिः ॥७॥

સાન્વયપદાર્થ:—क्लिश्यमानान् (પોતાની પ્રાપ્તિ માટે ક્લેશ પામતા) जनान् (ભક્તજનોને) दृष्ट्वा (જોઇને) यदा (જ્યારે) कृपायुक्त (કૃપાવાળા) भवेत् (થાય) तदा (ત્યારે) हृदिस्थं (હૃદયમાં રહેલા) सर्वं સર્વાંશસંપૂર્ણ) सदानन्द (પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ) बहिः (બહાર) निर्गतम् (પ્રકટ થાય).

શ્લોકાર્થ:—પોતાની પ્રાપ્તિને માટે નિજજનને ક્લેશ પામતા જોઇ જ્યારે પ્રભુ દયાવંત થાય ત્યારે હૃદયમાં રહેલા સર્વાંશ સમ્પૂર્ણ યશોદોત્સંગલાલિત કૃષ્ણપરમાત્મા બહાર પ્રકટ થાય છે.

જનાન્ એટલે જન્મધર્મવાળા નિજજનને પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે દુ:ખી થતા જોઇ જ્યારે પ્રભુ બહુ અનુગ્રહ કરે છે, ત્યારે હૃદયમાં રહેલા સર્વ સદાનન્દ બહાર પ્રકટ થાય છે. પહેલી પંક્તિમાં 'ભવેત્' શબ્દ છે તે બીજી પંક્તિમાં પણ યોજી લેવો.

છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ્‌ના દશમા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाविजिज्ञासितव्यम्'। અર્થ:—આ બ્રહ્મ પુરમાં સૂક્ષ્મ કમલરૂપી ઘર છે, તેમાં સૂક્ષ્મ અંતરાકાશ છે, તેની અંદર જે છે, તેની શોધ કરવી જોઇએ, તેની જિજ્ઞાસા કરવી જોઇએ.

અહીં એમ શંકા થાય છે કે જીવનો શોધ કરવાનો વિચાર થાય છે કે બ્રહ્મ ? જીવ બ્રહ્મ છે ? તેનો શોધ કરવો ? કે જીવથી જુદો કોઈ બ્રહ્મ છે તેનો શોધ કરવો ? અણુભાષ્યના પ્રથમ અધ્યાયના ત્રીજા પાદમાં પાંચમા અધિકરણમાં આ વિષયનો નિશ્ચય કર્યો છે—દહર (સુક્ષ્મ) બ્રહ્મ છે કેમજે એ પાઠકમાં બ્રહ્મલોકમાં જવાનું કહ્યું છે,—'एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति" અર્થ:—એ પ્રમાણે સર્વ પ્રજા દરરોજ બ્રહ્મલોકમાં જાય છે (નિદ્રામાં) પણ તેને જાણતા નથી. વળી એજ પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે 'एष आत्मा अपहतपाप्मा सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः'; અર્થ—એ આત્મા પાપ વગરનો સત્યકામ સત્યસંકલ્પવાળો છે. અહીં અપહતપાપ્મા, સત્યકામ સત્યસંકલ્પ વગેરે શબ્દો બ્રહ્મવાચક છે, જીવવાચક નથી. બ્રહ્મલોક શબ્દ જે ઉપરના વાક્યમાં છે તે પણ જીવવાચક હોઇ શકે નહિ. વળી ત્યાંજ કહ્યું છે કે 'अथ य आत्मा स

सतुावधृतिरेषां लो. .नामसम्मेदाय ' અર્થ-જે આત્મા છે તે સેતુ છે, આ લોકનો ધારણકર્તા, વગેરે શબ્દો પણ જીવને લાગુ પડે નહિ. વળી એ પ્રકરણમાં કહેલા સર્વ ધર્મ બ્રહ્મમાંજ પ્રસિદ્ધ છે, આ સર્વ કારણોને લીધે 'દહર' (સુક્ષ્મ) બ્રહ્મ છે. આ દહર-વિદ્યા કહેવાય છે.

કીર્તન કરનારા ભક્તોપર ભગવાનની કૃપા થતાં ભાવનાની પ્રબલતાથી દહર વિદ્યામાં કહેલા સર્વની અંદર રહેલા પ્રભુનું પ્રાકટય થાય છે, તેજ સમયે સાથે સાથે વ્રજભક્તો પણ પ્રકટ થાય છે. ત્યારે તેમની કૃપાથી એ નિરોધ ફલ આપે છે. માટે આ પણ ફલ આપનાર નિરોધનું લક્ષણ છે.

હવે કીર્તન કરનાઓમાં એથી પણ વિશેષતાનું વર્ણન કરે છે:

मूलम्—सर्वानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः।

हृद्गतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः प्लावयते जनान् ॥८॥

સાન્વયપદાર્થ—सर्वानन्दमय (સર્વ આનંદપ્રચુરપ્રભુનો) अपि (પણ) कृपानन्द (કૃપારૂપી આનંદ) सुदुर्लभः (અત્યંત દુર્લભ છે) हृद्गतः (હૃદયમાં રહેલા (પ્રભુ) स्वगुणान् (પોતાના ગુણો) श्रुत्वा (ગવાતા સાંભળીને) पूर्ण (કૃપાપૂર્ણ થઇને) जनान् (ભક્તજનોને) प्लावयते (રસથી પુર્ણ કરે છે (રસમાં ભીંજાવે છે.)

શ્લોકાર્થ—સર્વ આનન્દપ્રચુર પ્રભુનો પણ કૃપારૂપી આનન્દ અત્યન્ત દુર્લભ છે. હૃદયમાં રહેલા પ્રભુ પોતાના ગુણો ગવાતા શ્રવણ કરીને કૃપાથી પૂર્ણ થઇને નિજ ભક્તજનોને રસથી પૂર્ણ કરે છે. (રસમાં પૂર્ણ ભીજવી દે છે)

ઉપર કહેલી રીતે સર્વ સદાનન્દરૂપ પ્રભુ બહાર પ્રકટ થતાં જે સદાનન્દતા ભક્તને પ્રાપ્ત થાય છે તેથી કાંઈ સર્વાન-ન્દઘનરૂપ પ્રભુનો જે કૃપાનન્દ તે પ્રાપ્ત થતો નથી. પ્રભુની કૃપાથી મળતો આનન્દ તો બહુ જ દુર્લભ છે. કેમકે તે તો

ભગવાન્ દાન કરે ત્યારે જ મળે. એ વાત બીજી પંક્તિમાં સ્પષ્ટ કહી છે. હૃદયમાં રહેલા ભગવાન પોતાના ગુણોનાં કીર્તન સાંભળીને 'પૂર્ણ' એટલે બહુ પ્રકારે ભકતમાં પ્રવેશ કરીને અથવા 'પૂર્ણ' એટલે કૃપાથી પૂર્ણ થઇને નિજ જનને અન્દર અને બહાર રસથી વ્યાપ્ત કરે છે. અહી ' શ્રુત્વા ' પદ છે તેથી એમ સુચન થાય છે કે ગુણોનું કીર્તન આર્થિક છે; તેથી ભકતજનમાં ભગવાનની કૃપાથી જે ભગવદાનન્દ પ્રકટ થાય છે તેનાથીજ એ કીર્તન થઇ શકે છે. ભગવદાનન્દ પ્રકટ થયા વિના એ કીર્તન થઇ શકતાં નથી. માટેજ એ અતિદુર્લભ છે, અને તેથીજ એ ફલાત્મક નિરોધનું લક્ષણ છે. એ પ્રમાણે ભક્તિવૃદ્ધિનું સ્વરૂપ અહીં સમ્પૂર્ણ થાય છે. તેથી ઉપર કહેલા ત્યાગીઓમાં સાધનાંશ સરખો હોવા છતાં ' छन्दत उभयाविरोधात् ' એ ન્યાયથી જ્યાં ભગવાનને તે ભકતોએ કરેલાં પોતાનાં ગુણગાન અને કીર્તન શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, ત્યાં તે ભકતોની ગુણગાન વગેરેમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. જ્યાં એવી ઇચ્છા પ્રભુને થતી નથી ત્યાં તે ભકતોને ભાવનામાત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, એ પ્રમાણે મુખ્ય અધિકારીઓમાં વ્યવસ્થા સમજવી. આથી ભગવત્કૃપા આપણાપર કેટલી થઇ તેની પરીક્ષા કરવાનો પ્રકાર બતાવ્યો.

એ પ્રમાણે જૂદા જૂદા પ્રકારના નિરોધનાં લક્ષણો બતાવીને નિરોધનાં સાધનનો ઉપદેશ કરે છે:-

मूलम्—तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः।
सदानन्दपरैर्गेयाः सच्चिदानन्दता स्वतः ॥ ९ ॥

સાન્વયપદાર્થ:—तस्मात् (ભાવના કરતાં ગુણગાનથી ભગવાન્ વધારે પ્રસન્ન થાય છે તેથી) सर्वं (સર્વને) परित्यज्य (છોડીને) निरुद्धैः (પ્રપંચવિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવદાસક્તિયુક્ત થઇને) सदानन्दपरैः (હૃદયમાં રહેલી લીલાસૃષ્ટિમાં એકતાન થઇને) सर्वदा (સર્વદા) गुणाः (પ્રભુના ગુણો) गेयाः (ગાન કરવું) सच्चिदानन्दता (અક્ષરબ્રહ્મતા) स्वतः એની મેળે જ).

શ્લોકાર્થ:—ભાવના કરતાં ગુણુગાનથી ભગવાન વધારે પ્રસન્ન થાય છે તેથી સર્વનો પરિત્યાગ કરીને પ્રપંચવિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવદાસક્તિવાળા થઇને, હૃદયમાં રહેલી લીલાસૃષ્ટિમાં એકતાન થઇને સર્વદા પ્રભુના ગુણોનું ગાન કર્યા કરવું, તેથી એની મેળે જ (બીજા કોઇ સાધનવિના અક્ષરબ્રહ્મતા પ્રાપ્ત થાય છે.)

ભાવના કરતાં પણ ભગવાન્ ગુણુગાનથી અધિક પ્રસન્ન થાય છે, તેથી માર્ગની રીત પ્રમાણે પ્રેમથી સર્વ ગૃહાદિકનો વાસના સહિત ત્યાગ કરીને પ્રપંચવિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવાનમાં આસક્તિ રાખીને હૃદયમાં રહેલી લીલાસૃષ્ટિમાં એકતાન થઇને સર્વદા એટલે દરેક ક્ષણે ભગવાનના ગુણુગાન કર્યા કરવં. એમ કરવાથી અવાન્તર ફલ (વચમાં મળતું ફલ) કહે છે:–સચ્ચિદાનન્દતા સ્વત: એટલે ગુણુગાન વિનાના બીજા કોઇ પણ સાધન વિના એની મેળે અક્ષરબ્રહ્મતા પ્રાપ્ત થાય છે. “ स्वतः ”ને બદલે “ ततः ” પાઠ હોય તો ततः એટલે ગુણુગાનથી જ એમ અર્થ કરવો. આથી ગુણુગાન કરનાર ભક્તને પોતાની અવસ્થાની પરીક્ષા કરવાનો પ્રકાર બતાવ્યો. સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી ગ્રન્થમાં “ ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधनम् ” એટલે સંસારના દુ:ખની નિવૃત્તિ અને બ્રહ્મબોધ થાય છે એમ જે અવાન્તર (વચમાંનું) ફળ કહ્યું, તે આવા ભકતોને જ થાય છે એમ સમજવું.

એ પ્રમાણે ત્યાગીઓમાં મુખ્ય અધિકારીઓને જેવા નિરોધની સિદ્ધિ થાય છે, તેનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે એ વિષયમાં આગળ જે સિદ્ધ કરવાનું છે તેમાં પોતાના અનુભવનું પ્રમાણ આપે છે, અને તે વર્ણન કરવાનું પ્રયોજન કહે છે:–

मूलम्–अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः।
निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि तम् ॥१०॥

સાન્વયપદાર્થ:—रोधेन (સંસારાવેશ રહિત થઇને ઇંદ્રિયનિગ્રહ કરીને) अहं (હું) निरुद्धः (ભગવદાસક્ત થયો છું), निरोधपदवीं (નિરોધના માર્ગને) गतः (પ્રાપ્ત થયો છું) निरुद्धानां (સંસારમાં નિરોધ પામેલા ભક્તોના) रोधाय (નિરોધને માટે) तम् (તે) निरोधं (નિરોધ) वर्णयामि (વર્ણન કરૂં છું).

શ્લોકાર્થ:—સંસારાવેશરહિત થઇને ઇંદ્રિયનિગ્રહ કરીને હું ભગવદાસક્ત થયો છું, અને નિરોધના માર્ગને પ્રાપ્ત થયો છું, અને સંસારમાં નિરોધ પામેલા ભક્તોના નિરોધને માટે તે નિરોધનું વર્ણન કરૂં છું.

ઉપર કહ્યું તેવી રીતે હું (શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય) ભગવાનમાં આસક્ત છું, સંસારાવેશરહિત હોવાથી ઇંદ્રિયનિગ્રહથી નિરોધ-માર્ગને પ્રાપ્ત થયલો છું, નિરોધની ઇચ્છાવાળાઓને સંસારાવેશથી રહિત કરવાને એ નિરોધનું વર્ણન કરૂં છું. શ્લોકમાં ‘तु’ પદ છે તે એમ સૂચવે છે કે એ વર્ણન કરવાનું બીજું કાંઇ પ્રયોજન નથી. શ્લોકમાં અંતે ‘ तम् ’ ને બદલે ‘ ते ’ પદ હોય તો ‘તારે માટે’ એવો અર્થ કરવો. એટલે કોઇ કૃપાપાત્ર ભક્તજન ભક્તિ-વૃદ્ધિ કેમ થાય વગેરે પ્રશ્ન શ્રીમદાચાર્યચરણને કરે છે તેને પોતે કહે છે કે તારે માટે, તને નિરોધ પ્રાપ્ત થાય તે માટે આગળ વર્ણન કરૂં છું.

એ પ્રમાણે મધ્યમ અધિકારી વગેરેને માટે નિરોધના વર્ણનની પ્રતિજ્ઞા કરીને તેનું વર્ણન કરતાં એવા ભક્તોને ઉપ-યોગી નિરોધનું સ્વરૂપ કહે છે:—

मूलम्—हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे ।
ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्त्यहर्निशम् ॥११॥

સાન્વયપદાર્થ:—हरिणा (દુઃખ હરણ કરનાર શ્રીહરિએ) ये (જે) विनिर्मुक्ताः (વિશેષ કરીને ત્યાગ કર્યા છે) ते (તેઓ) भवसागरे (ભવસાગરમાં) मग्नाः (ડુબી ગયા છે); ये (જે)

निरुद्धाः (ભગવાનમાં નિરોધ પામ્યા છે તેઓ) एव (જ) अत्र (અહીં, ગુણગાનમાં) अहर्निशम् (રાત્રિદિવસ) मोदं (આનંદ) आयान्ति (પ્રાપ્ત થાય છે).

શ્લોકાર્થ:—દુઃખ દૂર કરનાર શ્રીહરિએ જેમનો ત્યાગ કર્યો છે તેઓ ભવસાગરમાં ડુબી ગયા છે; જેઓ ભગવાનમાં નિરોધ પામ્યા છે તેઓ જ ગુણગાનમાં રાત્રિદિવસ આનન્દ પ્રાપ્ત કરે છે.

विनिर्मुक्ताः એટલે વિશેષ રીતે ત્યાગ કર્યો છે, નિજ જન તરીકે અંગીકાર કર્યો નથી. અત્ર એટલે ગુણગાનમાં અને ભાવનામાં. સંસારાવેશ થવો તે ભગવાને અંગીકાર કર્યો નથી એમ દર્શાવનાર લક્ષણ છે. સંસારાવેશથી વિરૂદ્ધ ગુણગાન અને ભાવભાવનામાં અહર્નિશ આનન્દની પ્રાપ્તિ થવી તે નિરોધ પામેલા ભક્તનું સામાન્ય લક્ષણ છે.

એ પ્રમાણે એ નિરોધના લક્ષણનું નિરૂપણ કરીને ભાવભાવના કરનાર ભક્ત કરતાં ગુણગાન કરનાર ભક્તની વિશેષતા છે:—

मूलम्—गुणेष्वाविष्टचित्तानां सर्वदा मुरवैरिणः ।
संसारविरहक्लेशो न स्यातां हरिवत्सुखम् ॥१२॥

સાન્વયપદાર્થ:—मुरवैरिणः (મુર નામે દૈત્યના શત્રુ ભગવાનના) गुणेषु (શ્રી ગોવર્ધનધારણવગેરે ગુણોમાં) सर्वदा (સર્વવખતે) आविष्टचित्तानां (જેમનું ચિત્ત એકતાન થયું છે એવા ભકતોને) संसारविरहक्लेशौ (અહન્તામમતાત્મક સંસાર અને પ્રભુના વિરહથી થતો કલેશ) न (નહિ) स्याताम् (થાય) हरिवत् (પ્રભુની માફક) सुखम् (સુખ).

શ્લોકાર્થ:—મુરદૈત્યના વેરી પ્રભુના ગુણોમાં જેમનું ચિત્ત સર્વદા આસક્ત છે એવા ભકતોને સંસાર અને પ્રભુના વિરહથી ક્લેશ થતાં નથી, પણ પ્રભુની માફક સુખ થાય છે.

મુર દૈત્યના શત્રુ એટલે જડદોષ નિવૃત્ત કરનાર પ્રભુના શ્રીગોવર્ધનોદ્ધરણ વગેરે ગુણોમાં સર્વદા જેમનું ચિત્ત આસક્ત છે, તેમને અહન્તામમતાત્મક સંસાર તથા વિરહકલેશ થતા નથી. ભાવભાવના કરનારા ભક્તોને દુઃખની આશંસા હોવાથી, સુખની આકાંક્ષા હોવાથી, અને ભગવાન અમારૂં સ્મરણ કરે એવી આકાંક્ષા હોવાથી, વિરહથી થતું દુઃખ વિશેષ થાય છે, તેથીજ તેમનો જલદી લય થાય છે. ગુણ ગાનારા ભક્તોને તો સંસારાવેશનો અભાવ હોવાથી લૌકિક દુઃખ થતું નથી, પ્રભુના વિરહની સ્ફુર્તિ થતાં અંતર્નિષ્ઠા થાય છે, અને બહાર પ્રભુનો અનુભવ થતાં ગુણગાન થાય છે, તેથી ભગવાનની માફક સુખ થાય છે.

એ પ્રમાણે ભાવના કરનાર ભક્તો અને ગુણગાન કરનાર ભક્તોમાં જે ભેદ છે તે દર્શાવ્યો, હવે ગુણગાનમાં કૃપા એજ હેતુ છે તે દર્શાવે છે, અને મધ્યમ અધિકારમાં હેતુ અને વ્યવસ્થાનું વર્ણન કરે છેઃ-

मूलम्—तदा भवेद्दयालुत्वमन्यथा क्रूरता मता ।
बाधशङ्कापि नास्त्यत्र तदध्यासोपि सिध्यति ॥१६॥

સાન્વયપદાર્થઃ—तदा (ઉપર કહ્યા પ્રમાણે થાય ત્યારે) दयालुत्वं (દયા સમજવી) अन्यथा (એમ ન થાય ત્યારે-ચિત્તમાં પ્રભુના ગુણોનો આવેશ ન થાય તો). अक्रूरता (અઘાતકુતા-ભક્તિમાર્ગમાંથી પડે નહીં એટલો હેતુ) मता (સમજાય); अत्र (અહીં-અક્રૂરતામાં) बाधशङ्का (નિરોધમાંથી પડવાની શંકા) अपि (પણ) न (નહિ) अस्ति (છે). तदध्यासः (ભગવદાસક્તિ) सिध्यति (સિદ્ધ થાય છે).

શ્લોકાર્થઃ—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે થાય ત્યારે પ્રભુની કૃપા સમજવી. તેમ ન થાય તો (પ્રભુના ગુણોમાં ચિત્તનો આવેશ ન થાય તો) ભક્તિમાર્ગમાં પડાય નહિ એટલું થાય. એમાં કોઇ પ્રકારના બાધની શંકા કરવી નહિ. અને ભગવાનમાં અધ્યાસ પણ સિદ્ધ થાય છે.

જ્યારે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ગુણગાનમાં પ્રવૃત્તિ થાય ત્યારે ભગવાનની કૃપા સમજવી. હવે મધ્યમાધિકારીની વ્યવસ્થા કહે છે:–અન્યથા એટલે પ્રભુના ગુણગાનમાં ચિત્તનો આવેશ ન થાય તો ભગવાનથી અક્રૂરતા સમજવી, એટલે તે ભક્ત ભક્તિમાર્ગમાંથી પડતો નથી. 'મતા' એટલે સંસારવેશનો અભાવ તેમજ ભગવાનના ગુણોમાં ચિત્તાવેશનો અભાવ એ બેથી એ અક્રૂરતા સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. અને તેથીજ મધ્યમ અધિકાર સમજવો. અહીં ભગવાનની અક્રૂરતામાં કોઇ પણ પ્રકારના બાધની શંકા, ભગવાનના અજ્ઞાનથી નિરોધ જતા રહેવાની શંકા કરવી નહિ, તેમજ ભાવનાની પ્રબળતાથી લય થઇ જશે એ પણ ન સમજવું, પણ સતત આસક્તિથી ભગવાનમાં ચિત્તનો અધ્યાસ સિદ્ધ થાય છે. એથી આ સર્વાત્મભાવના પ્રાકટ્યવાળી મધ્યમ અધિકારીની વ્યવસ્થા સમજવી. આ સર્વાત્મભાવનું પ્રાકટ્ય એવા નિરોધનું લક્ષણ સમજવું. ભક્તિવર્ધિની ગ્રન્થમાં 'बीजभावे दृढे तु स्यात् त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात्' અર્થ–'બીજભાવ દૃઢ થવાથી, ત્યાગથી અને શ્રવણકીર્તનથી ભક્તિવૃદ્ધિ થાય છે' એમાં જે ભક્તિવૃદ્ધિનાં સાધન કહ્યાં તેના ફલનું આ શ્લોકમાં વર્ણન થયું.

હવે જે ભક્તનો બીજભાવ દૃઢ નથી અને જે ભક્ત 'पूजयाश्रवणादिभिः' વગેરેથી બીજભાવ દૃઢ કરવા પ્રયત્ન કરતો હોય તેવા ભક્તને સંસારાવેશ હોવાથી તેની વ્યવસ્થા ત્રણ શ્લોકવડે કહે છે, અને એવા ભક્ત જે સેવા કરે છે તે આધિદૈવિકી થાય તે માટે પ્રથમ ઉદ્વેગને કાઢી નાખનાર સર્વવસ્તુસમર્પણરૂપ સાધન કહે છે:–

मूलम्—संसारावेशदुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै ।
कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भूम्न ईशस्य योजयेत् ॥१४॥

भगवद्धर्मसामर्थ्याद्विरागो विषये स्थिरः ।
गुणैर्हरिसुखस्पर्शान्न दुःखं भाति कर्हिचित् ॥१५॥
एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गादुत्कर्षं गुणवर्णने ।
अमत्सरैरलुब्धैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥ १६ ॥

સાન્વયપદાર્થઃ—संसारावेशदुष्टानाम् (સંસાર આવેશથી દુષ્ટ થયલી) इंद्रियाणां (ઇંદ્રિયોના) हिताय (હિતને માટે) ईशस्य (સર્વ ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખનાર ઇશ્વર) भूम्नः (સર્વત્ર વ્યાપક) कृष्णस्य (પુરૂષોત્તમને વિષે) सर्ववस्तूनि (સર્વ વસ્તુઓ) वै (નિશ્ચયથી) योजयेत् (જોડવી) ॥ ૧૪ ॥

भगवद्धर्मसामर्थ्यात् (ભગવાનના ધર્મોના સામર્થ્યથી) विषये (વિષયમાં) विरागः (વૈરાગ્ય) स्थिरः (સ્થિર થાય છે.) गुणैः (પ્રભુના ગુણગાનથી) हरिसुखस्पर्शात् (પ્રભુના સુખનો સ્પર્શ થવાથી) दुखं (દુઃખ) कर्हिचित् (કોઇ પણ સમયે) न (નહિ) भाति (ભાન થવું) ॥ ૧૫ ॥

एवं (એ પ્રમાણે) ज्ञानमार्गात् (જ્ઞાનમાર્ગથી) उत्कर्षं (ઉત્કર્ષ) ज्ञात्वा (જાણીને) अमत्सरैः (ઇર્ષ્યાનો ત્યાગ કરીને) अलुब्धैः (લોભરહિત થઇને) सदा (સર્વદા) गुणाः (પ્રભુના ગુણો) वर्णनीयाः (વર્ણન કરવા) ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થઃ—સંસારાવેશથી દુષ્ટ થયલી ઇંદ્રિયોના કલ્યાણને માટે સર્વના નિયન્તા, સર્વત્ર વ્યાપક, આનન્દમય પ્રભુને વિષે સર્વ વસ્તુઓનો નિશ્ચયથી વિનિયોગ કરવો. ॥ ૧૪ ॥

ભગવાનના ધર્મોના સામર્થ્યથી વિષયોમાં વૈરાગ્ય સ્થિરતાથી રહે છે. પ્રભુના ગુણગાનથી હરિસુખનો સ્પર્શ થવાથી કોઇ પણ સમયે દુઃખનું ભાન થતું નથી. ॥ ૧૫ ॥

એ પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગથી ઉત્તમતા જાણીને મત્સર અને લોભનો ત્યાગ કરીને સર્વદા પ્રભુના ગુણગાન કરવા. ॥ ૧૬ ॥

જેનો બીજભાવ દૃઢ નથી, અને જેનું ચિત્ત સંસારાવેશી છે એવા ભકતે સંસારાવેશથી દુષ્ટ ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો. નિગ્રહ કરતાં ઇંદ્રિયો ક્ષોભ-ખળભળાટ કરી મુકે છે, તેથી ક્ષોભ ન થાય તે માટે ઇંદ્રિયોના હિતને અર્થે ભકતે પોતાની સર્વ વસ્તુઓનો નક્કી સર્વના નિયન્તા સર્વત્ર વ્યાપક આનન્દમય પ્રભુમાં વિનિયોગ કરવો. સર્વ વસ્તુઓ પ્રભુને સમર્પીને ભગવત્સમ્બન્ધથી મિશ્રિત કરીને ઉપયોગ કરવો. ફલાત્મક પ્રભુનું સૂચન કરવાને શ્લોકમાં 'कृष्ण' શબ્દ મુકયો છે, અવતાર વગેરેનું નિવારણ કરવાને 'भूमन्' શબ્દ મુકયો છે. માત્ર આટલુંજ (समर्पण) સાધન કરવાથી વિષયવ્યાસઙ્ગનું નિવારણ કરવાનું સામર્થ્ય પ્રભુમાં છે તે દર્શાવવાને 'ईशस्य' શબ્દ મુકયો છે. 'तं यथा यथोपासते' એ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે અને 'तत्क्रतुन्याय' પ્રમાણે ઉપર કહેલા (फल, भूमन्, ईश શબ્દોથી सूचित) ધર્મો સહિત ચિન્તનની આવશ્યકતા હોવાથી એ ત્રણે શબ્દો (कृष्ण, भूमन्, ईश) કહ્યા છે.

હવે ફલનું ઉપપાદન કરે છે. સર્વ વસ્તુ સમર્પણ કરવી એ ભગવદ્ધર્મ છે એમ એકાદશ સ્કન્ધમાં ત્રીજા અધ્યાયમાં અઠ્ઠાવીશમા શ્લોકમાં પ્રબુદ્ધ યોગેશ્વરે કહ્યું છે:-

इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियम् ।
दारान्सुतान्गृहान्प्राणान्यत्परस्मै निवेदनम् ॥ २८ ॥

इति भागवतान् धर्मान् शिक्षन्भक्त्या तदुत्थया ।
नारायणपरो मायामञ्जस्तरति दुस्तराम् ॥ ३३ ॥

અર્થ:-યજ્ઞ, દાન, તપ, જપ, વૃત્ત, જે જે પોતાને પ્રિય હોય તે; સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર, પ્રાણ સર્વ પ્રભુને નિવેદન કરવું. આ પ્રમાણે 'भागवद्धर्मों' શીખતો અને એ ભગવદ્ધર્મોથી ઉત્પન્ન થયલી ભક્તિથી પ્રભુપરાયણ રહેતો પુરુષ દુસ્તર માયાને જલદી તરી જાય છે ॥ ૨૮ ॥ ૩૩ ॥

અને 'વૈરાગ્ય' ફલરૂપ છે એમ કવિ યોગેશ્વરે બીજા અધ્યાયના બેતાલીસમા શ્લોકમાં કહ્યું છે:-

भक्ति परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैष त्रिक एककालः ।
प्रपद्यमानस्य यथाश्नतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोऽनुघासम् ॥४२॥
इत्यच्युताङ्घ्रिं भजतोऽनुवृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ।
भवन्ति वै भागवतस्य राजंस्ततः परां शान्तिमुपैति साक्षात् ॥४३॥

અર્થઃ-જેમ ભોજન કરનારને દરેક કોળીએ સંતોષ, પુષ્ટિ અને ક્ષુધાની નિવૃત્તિ થાય છે તેમ ભગવાનમાં પ્રપન્ન પુરૂષને એકી વખતે ભક્તિ, પ્રભુનો અનુભવ અને અન્ય સર્વ સ્થળે વૈરાગ્ય એ ત્રણે થાય છે ॥ ૪૨ ॥

હે રાજન્! આ પ્રમાણે અવિચ્છિન્ન ભાવથી પ્રભુના ચરણ કમલનું ભજન કરનાર ભક્તને ભક્તિ, વૈરાગ્ય અને ભગવદ્બોધ થાય છે ત્યારે તે સાક્ષાત્ પરમ શાંતિને પામે છે ॥ ૪૩ ॥

તેથી આ શ્લોકમાં કહેલા સર્વવસ્તુસમર્પણરૂપ ભગવદ્ધર્મના સામર્થ્યથી વિષયમાં વૈરાગ્ય સ્થિર થવારૂપ ફળ મળે છે. ભક્તિવર્ધિનીમાં કહ્યું કે 'स्नेहाद्रागाविनाशः स्यात्' (**સ્નેહથી** સંસારમાં રાગનો વિનાશ થાય છે). એટલે ત્યાં **સ્નેહથી** જે ફલ અદૃઢ બીજભાવવાળાને કહ્યું, તે ફલની સ્થિરતા આ શ્લોકમાં કહી, માટે તે સ્થિરતા કરનાર સ્નેહનું દૃઢ થવું એ આ શ્લોકમાં ફલરૂપે સૂચવ્યું; એ પ્રમાણે સર્વ સમર્પણ કરી પ્રભુમાં યોજવું તે આવા ભક્તના નિરોધનું લક્ષણ સમજવું.

હવે આસક્તિ દૃઢ કરવાનું સાધન બીજી પંક્તિમાં (गुणैः हरिसुख) કહે છે. દ્વિતીય સ્કન્ધના ચતુર્થ અધ્યાયના સોળમા શ્લોકમાં શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે:-

विचक्षणा यच्चरणोपसादनात्सङ्गं व्युदस्योभयतोऽन्तरात्मनः ।
विन्दन्ति हि ब्रह्मगतिं गतक्लमास्तस्मै सुभद्रश्रवसे नमोनमः ॥१६॥

અર્થ:–જે અંતરાત્મા પ્રભુના ચરણકમલને જ શરણ જઈને વિચક્ષણ પુરુષો આ લોક તથા પરલોકમાંથી સર્વ છોડીને શોક રહિત થયલા બ્રહ્મગતિ પ્રાપ્ત કરે છે, તે શ્રવણમંગલ યશવાન પ્રભુને વારંવાર નમન કરૂં છું.

આ શ્લોકમાં કીર્તનપ્રણાલિકાથી ભગવદ્દગતિ પ્રાપ્ત કરનાર ભકતોને 'શોકરહિત થયલા' કહ્યા છે, તેથી ગુણકીર્તનથી હરિસુખનો સ્પર્શ થવાથી લૈકિક દુઃખનું કદિ પણ ભાન થતું નથી. અહીં સર્વ વસ્તુ પ્રભુમાં યોજવાનું પ્રથમ જ કહ્યું છે, તેથી તે અધિકારરૂપે સમજવું. આથી **આત્મનિવેદન કરનારને ભક્તિરૂપી ફલ પ્રાપ્ત થાય છે** એવાં ભગવદ્વચનો એકાદશસ્કન્ધમાં ઓગણીસમા અધ્યાયમાં છે તેનું સ્મરણ થાય છે. ત્યાં ભગવાન કહે છે કે મારી ભક્તિરૂપ ફલ સંપાદન કરવું હોય તેણે મારી અમૃતરૂપી કથાપર શ્રદ્ધા રાખવી, હમેશાં મારૂં કીર્તન કરવું, પૂજામાં અત્યંત નિષ્ઠા રાખવી, સ્તોત્રોથી મારૂં સ્તવન કરવું, સેવામાં આદર રાખવો, સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરવા, મારા ભકતોની અધિક પૂજા કરવી, સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર ભગવદ્ભાવ રાખવો, મારે માટે શરીરનાં કાર્યો કરવાં, વાણીથી મારા ગુણગાન કરવા, મન મને અર્પણ કરવું, સર્વ કામનો ત્યાગ કરવો, મારે માટે ધન, ભોગ અને સુખનો ત્યાગ કરવો. યજ્ઞ, દાન, હોમ, જપ, વ્રત, તપ મારે માટે કરવાં. હે ઉદ્ધવ, **આત્મનિવેદન કરનારને આ ધર્મોથી મારે વિષે ભક્તિ થાય છે**, પછી તેને બીજું શું બાકી રહ્યું ? તેથી આત્મનિવેદન કરી ગુણગાન કરનારને દુઃખનું ભાન થતું નથી એ ફલ સિદ્ધ થયું.

એ પ્રમાણે ફલનું વર્ણન કરીને દ્દઢતાને માટે ગુણગાન કરવાનો ઉપદેશ કરે છે.

એ પ્રમાણે ગુણવર્ણનમાં જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં ઉત્તમતા સમજીને મત્સર અને લોભ એ બે દોષનો ત્યાગ કરીને સર્વદા

ગુણવર્ણન કર્યાં કરવાં. પારકાનો ઉત્કર્ષ સહન ન કરવો તે મત્સર; અત્યન્ત અભિલાષ તે લોભ. 'उत्कर्षः' એમ પ્રથમ વિભક્તિવાળો પાઠ હોય તો એવો અર્થ કરવો કે 'ગુણોથી હરિસુખના સ્પર્શથી દુઃખનું ભાન થતું નથી, એમ સમજીને ગુણવર્ણન કરવાથી જ્ઞાનમાર્ગથી ઉત્કર્ષ સિદ્ધ થાય છે,' એમ 'सिध्यति' અધ્યાહાર લઈને વાક્ય પૂર્ણ કરવું. જો સમજ્યા વિના ગુણવર્ણન કરે તો માત્ર દુઃખનું ભાન ન થાય એટલુંજ, સમજીને ગુણવર્ણન કરે તો જ આ ઉત્કર્ષ. એ પ્રમાણે ભગવાનના ગુણ વર્ણન કરવાથી ગુણમાં આસક્તિ થવાથી 'જેને જેના ગુણમાં આસક્તિ થાય તેને તેનામાં (તે પુરુષમાં) આસક્તિ થાય છે' એ ન્યાય પ્રમાણે **ભગવાનૂના ગુણમાં** આસક્તિ થવાથી **ભગવાનૂમાં** આસક્તિ દૃઢ થાય છે. તેથી ભક્તિવર્ધિનીમાં કહેલા ગૃહપર અરૂચિ, ઘરમાં રહેનારાઓના બાધકપણાનું અને અનાત્મપણાનું ભાન થાય છે, એમ અર્થ બલથી સમજી લેવું. એ પ્રમાણે ગુણગાન તે આસક્તિવાળા ભક્તના નિરોધનું લક્ષણ સમજવું. હવે ભગવાનમાં વ્યસન દૃઢ થવાને ભગવાનમાં સાક્ષાત્ અને પરમ્પરાથી (સીધી રીતે તથા અન્ય કાર્યદ્વારા) પોતાની ઇંદ્રિયોના વિનિયોગરૂપ સાધન ત્રણ શ્લોકથી કહે છે:—

मूलम्—हरिमूर्तिः सदा ध्येया संकल्पादपि तत्र हि ।
दर्शनं स्पर्शनं स्पष्टं तथा कृतिगती सदा ॥१७॥

श्रवणं कीर्तनं स्पष्टं पुत्रे कृष्णाप्रिय रतिः ।
पायोर्मलांश त्यागेन शेषभावं तनौ नयेत् ॥१८॥

यस्य वा भगवत्कार्यं यदा स्पष्टं न दृश्यते ।
तदा विनिग्रहस्तस्य कर्तव्य इति निश्चयः ॥१९॥

સાન્વયપદાર્થ:—हरिमूर्तिः (પાપ હરનાર શ્રીભગવાનની મૂર્તિ) सदा (સર્વદા) ध्येया (ધ્યાન કરવું) हि (જે હેતુમાટે) संकल्पात् (સંકલ્પમાત્રથી) तत्र (ત્યાં મૂર્તિમાં) सदा (નિરંતર) दर्शनं (દર્શન) स्पर्शनं (સ્પર્શ કરવો) स्पष्टं (સ્પષ્ટ થાય છે) तथा (તે પ્રમાણે) कृतिगती (હાથ પગનાં કાર્યો) श्रवणं (શ્રવણ) कीर्तनं (કીર્તન) स्पष्टं (સ્પષ્ટ) पुत्रे (સંકલ્પના પુત્ર કામમાં) कृष्णप्रिये (કૃષ્ણને પ્રિય હોય તો) रतिः (પ્રીતિ કરવી તે). पायोः (પાયુ ઇંદ્રિયનું કાર્ય) मलांशत्यागेन (મલાંશ ત્યાગ કરવાવડે) तनौ (ભગવાનમાં વિનિયોગ થતા શરીરમાં) शेषभावं (ગોણ ભાવને) नयेत् (પ્રાપ્ત કરાવવો). यस्य (જેનું) वा (અથવા) भगवत्कार्ये (ભગવત્સંબંધી કાર્ય) यदा (જ્યારે) स्पष्टं (ખુલ્લી રીતે) न (ન હિ) दृश्यते (દેખાતું) तदा (ત્યારે). तस्य (તેનો) विनिग्रहः (વિશેષ નિગ્રહ) कर्तव्यः (કરવો) इति (એવો) निश्चयः (નિશ્ચય).

શ્લોકાર્થ:—ભગવાનના સ્વરૂપનું સર્વદા ધ્યાન કરવું, કેમકે સ્વરૂપમાં ભગવદ્ભાવથી દર્શન સ્પર્શ, ચક્ષુ અને ત્વચાના કાર્યો, સ્પષ્ટપણે થઇ શકે છે, તેજ પ્રમાણે સર્વદા હાથ પગના કાર્યો પણ ભગવદ્વિનિયોગમાં આવે છે. શ્રવણ કીર્તન પણ સ્પષ્ટપણે થાય છે. કામ પણ કૃષ્ણપ્રિય હોય તો ઉપસ્થકાર્ય રતિ ભગવત્ સંબંધી થાય છે. પાયુ ઇંદ્રિયનું કાર્ય જે મલાંશ ત્યાગ કરવો તેવડે તેને શરીરમાં ગોણભાવ પ્રાપ્ત કરાવવો. જે ઇંદ્રિયનો જ્યારે ભગવદ્વિનિયોગ સ્પષ્ટ માલમ ન પડે ત્યારે તેનો નક્કી નિગ્રહ કરવો. ॥ ૧૭–૧૮–૧૯ ॥

જે ભક્તનો બીજભાવ દૃઢ ન થયો હોય, તે ભગવાનમાં વ્યસન પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન કરતો હોય તો તેણે જે ભગવત્ સ્વરૂપની પોતે સેવા કરતો હોય તેનું નિરંતર ધ્યાન કરવું, એટલે તે સાક્ષાત્ ભગવાન છે એમ સમજી ધ્યાન કરવું. કારણ કે એમ અભિન્નપણાના વિચારથી એટલે સ્વરૂપ સાક્ષાત્ ભગવાન છે એ વિચારથી દર્શન અને સ્પર્શ, ચક્ષુ અને ત્વચાના કાર્ય

સ્વરૂપદર્શન અને સ્વરૂપસ્પર્શથી સ્પષ્ટપણે ભગવત્ સંબંધી સિદ્ધ થાય છે. પૂજાના પ્રવાહથી મૂર્તિમાં ભગવાનનું સન્નિધાન પ્રાપ્ત થાય છે, અને [1]અન્તર્યામિ બ્રાહ્મણમાં કહેલા ન્યાયથી તેમાં ભગવદાવેશ પ્રાપ્ત થાય છે, [2]ગુણોપસંહારના કાર્યાખ્યાનાધિકરણના 'संबंधादेवमन्यत्रापि' એ સૂત્રમાં એ વાતનો અંગીકાર કરેલો છે, અને [3]નિબંધમાં तद्रूपं तत्र च स्थितम्' એ શ્લોકમાં

---

૧. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્‌ના ત્રીજા અધ્યાયના બ્રાહ્મણને અંતર્યામિ બ્રાહ્મણ કહે છે. તેમાં કહ્યું છે કે 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । **અર્થ:**—જે પૃથ્વીમાં રહેતો છતાં પૃથિવીની અંદર છે, જેને પૃથિવી જાણતી નથી, જેનું પૃથિવી શરીર છે, જે અંદરથી પૃથિવીને નિયમમાં રાખે છે, તે તારો આત્મા અંતર્યામી અમૃત છે. તે જ પ્રમાણે જલ, અગ્નિ, અંતરિક્ષ, વાયુ, દ્યૌ:, આદિત્ય, દિશાઓ, ચંદ્રતારાઓ, આકાશ, તમસ્, તેજસ્, સર્વભૂત, પ્રાણ, વાક્, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મન, ત્વક્, વિજ્ઞાન, રેતસ્, વગેરે સર્વમાં ભગવાન્ રહે છે, પણ એ સર્વે ભગવાનને જાણતાં નથી, એ સર્વ ભગવાનનાં શરીર છે, એ સર્વેને ભગવાન્ નિયમમાં રાખે છે, તે ભગવાન્ આત્મા, અંતર્યામિ અમૃત છે એમ ત્યાં કહ્યું છે, તેથી એ અંતર્યામિબ્રાહ્મણન્યાય કહેવાય છે.

૨. શ્રીમદ્વેદવ્યાસપ્રણીત બ્રહ્મમીમાંસાના ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા પાદમાં બ્રહ્મના ધર્મોનો વિચાર કરેલો છે, તેને ગુણોપસંહાર કહે છે. તેમાં ૧૮ થી ૨૩ સૂત્રોનું કાર્યાખ્યાન અધિકરણ છે, તેમાં 'सम्बन्धादेवमन्यत्रापि' એ વીશમું સૂત્ર છે. તેમાં કહ્યું છે કે કાર્ય કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાનનો પોતાનો જીવમાં (તેમજ મૂર્તિમાં) આવેશ થાય છે, ત્યારે ભગવાનના આવેશથી ભગવાનના ધર્મો તેમાં આવિર્ભાવ પામે છે. 'उपसंहारो हि तत्रानुक्तानामन्यत्रोक्तानां गुणानां तत्र सत्त्वेन ज्ञानमात्रम्'—**અર્થ:**—ઉપસંહાર એટલે તે સ્થળે નહિ કહેલા અને બીજે સ્થલે કહેલા ગુણો પણ તેમાં છે એવું જ્ઞાન થવું તે.'

૩. નિબન્ધના સર્વનિર્ણય પ્રકરણમાં નીચેના શ્લોકો છે:—

પણ મૂર્તિમાં ભગવાનના આવેશનો બોધ કરેલો છે.

कृष्णसेवापरं वीक्ष्य दंभादिरहितं नरम् ।
श्रीभागवततत्त्वज्ञं भजेज्जिज्ञासुरादरात् ॥२२५॥
तदभावे स्वयं वापि मूर्तिं कृत्वा हरेः क्वचित् ।
परिचर्यां सदा कुर्यात् तद्रूपं तत्र च स्थितम् ॥२२६॥

साकारव्यापकत्वाच्च मन्त्रस्यापि विधानतः ।

અર્થ:—શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં આતુર, દંભ વગેરેથી રહિત, શ્રીભાગવતના તત્ત્વને જાણનાર એવા પુરૂષને ધ્યાનપૂર્વક લક્ષમાં લઇને સન્માનસહિત તે (ગુરુ) નું ભજન કરવું. એવા ગુરુ ન મળે તો પોતે પણ ક્વચિત્ શ્રીહરિની મૂર્તિ કરીને સર્વદા સેવા કરવી; **ભગવાનનું સ્વરૂપ તે મૂર્તિમાં રહેલું છે,** કેમકે ભગવાન્ સાકાર છે, વ્યાપક છે, અને ઉપાસનામાર્ગની રીતે વિચારીએ તો મંત્રપૂર્વક પૂજામાં ભગવદાવેશ થાય છે.

એ શ્લોકોના પ્રકાશમાં શ્રીમદાચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે 'अयमेवास्य मार्गस्य प्रकार उत्तमः, यन्मूर्तौ कृतं सर्वं भगवति कृतं भवति। तत्र मूर्तेर्भगवत्त्वं त्रेधा निरूपयति तद्रूपमिति। वस्तुविचारेण सर्वस्य भगवद्रूपत्वाद्विशेषस्त्वयम्—एनमुद्धरिष्यामीति तदा मृदादेः प्रादुर्भूतः भक्तिमार्गानुसारेणाह तत्र च स्थितमिति। मूर्तौ स्थितम्। परं यत्र हस्तस्तत्र हस्तः। तत्तदवयवेषु तत्तदवयवा इति। तत्र हेतुः—व्यापकं साकारं ब्रह्मेति। अतः सर्वे कटकाद्युपचारा भगवदवयवेष्वेव साक्षात्कृता भवन्ति। उपासनामार्गानुसारेणापि मूर्तावेव भगवद्भजनं भवतीत्याह मन्त्रस्यापि विधानत इति।' અર્થ:—આ જ આ માર્ગમાં ઉત્તમ પ્રકાર છે કે **મૂર્તિને** વિષે કરેલું સર્વ **ભગવાનને** વિષે કરેલું થઇ જાય છે. મૂર્તિ ભગવાન્ છે એ વાત ત્રણ પ્રકારે નિરૂપણ કરે છે. ૧. વસ્તૂનો વિચાર કરતાં સર્વ ભગવદ્રૂપ છે. વિશેષ આ છે કે આ (ભક્ત) નો હું ઉદ્ધાર કરીશ એમ ઇચ્છા થતાં મૃત્તિકા વગેરેમાંથી પોતે પ્રકટ થાય છે. ૨ ભક્તિમાર્ગને અનુસરીને કહે છે કે ત્યાં (મૂર્તિમાં) પ્રભુનું સ્વરૂપ છે જ. જ્યાં (મૂર્તિનો) હસ્ત ત્યાં (ભગવાનનો) હસ્ત; તે તે (મૂર્તિના) અવયવો ત્યાં (ભગવાનના) અવયવો. એમ હોવાનું કારણ એ કે બ્રહ્મ વ્યાપક અને સાકાર છે. માટે કડું વગેરે સર્વ અલંકારો સાક્ષાત્ ભગવાનના અવયવોને ધર્યા બરોબર થઇ જાય છે. ૩. ઉપાસના માર્ગની રીતે પણ મંત્ર વગેરેને લીધે મૂર્તિનેવિષે જ સાક્ષાત્ ભગવદ્ભજન થાય છે.

૧વન્હ્યયોગોલકન્યાયથી ભગવાન્ મૂર્તિમાં વ્યાપી જઇને બહાર પ્રકટ થાય છે. આ સર્વે કારણોને લીધે મૂર્તિ સ્વરૂપના દર્શન સ્પર્શ વગેરે ભગવાનના જ દર્શન સ્પર્શ છે એ સ્પષ્ટ થાય છે.

હવે એ જ વાત હાથપગના કાર્યોમાં લાગુ પાડે છેઃ–ઉપર કહેલા ન્યાયપ્રમાણે જેમ પૂર્વે કહેલા દર્શન અને સ્પર્શ એ બે ભગવત્સંબંધી સ્પષ્ટ થાય છે, તેમ હાથપગનાં કાર્યો–ભગવત્સેવામાં હાથ, તથા સેવાને માટે ચાલવામાં પગ–સદા ભગવત્સંબંધી સ્પષ્ટ થાય છે. (સંબંધને લીધે ઉપરનો સ્પષ્ટ શબ્દ વિભક્તિ અને વચનના ફેરફાર સાથે અહીં પણ સમજી લેવો.) શ્રોત્ર (કાન) અને વાણીના કાર્યોનું પણ ભગવત્સંબંધીપણું કહે છેઃ–શ્રવણ અને કીર્તન સ્પષ્ટ છે. એ બેનું બીજા પ્રકારથી પણ ભગવત્સંબંધીપણું સર્વ સંમત છે એમ જણાવવાને સ્પષ્ટ શબ્દ ફરીથી વાપર્યો છે. ઉપસ્થ (જનનેંદ્રિય)નું ભગવદુપયોગીપણું સ્પષ્ટ નહિ હોવાથી તેનો ભગવત્સંબંધનો પ્રકાર બતાવે છેઃ–'કામઃ સંકલ્પજઃ સ્મૃતઃ' (સંકલ્પથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે). સંકલ્પ પ્રભવાન્ કામાન્' (સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થતા કામોને), વગેરે વાક્યોથી સિદ્ધ થાય છે કે કામ સંકલ્પનો પુત્ર છે. એ કામ કૃષ્ણપ્રિય હોય તો રતિ–ઉપસ્થકાર્ય (જનનેન્દ્રિયનું કાર્ય) ભગવત્સંબંધી થાય છે. શ્લોકમાં 'भवति' (થાય છે) અધ્યાહાર સમજવું. ગોપાલતાપનીય ઉપનિષદ્‌માં ભગવાનનું ગાંધર્વીપ્રતિ વાક્ય છે કે 'यं मां स्मृत्वा निष्कामः सकामो भवति' (મારૂં સ્મરણ કરવાથી નિષ્કામ હોય તે સકામ થાય છે). એ વાક્યનું શ્રવણ કરવાથી અને ભગવાનનું ધ્યાન ધરવાથી અને એવા પ્રકારનો સંકલ્પ કરવાથી ભગવાન્ પ્રતિ કામની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તેથી રતિ પણ થાય છે. ભગવદ્વિષયક કામ જે ભક્તને ઉત્પન્ન ન થાય તેના ઉપસ્થના હિતનો પ્રકાર આગળ કહેવાશે.

---

૧. वह्नयोगोलकन्याय–લોઢાના ગોળામાં જેમ જેમ અગ્નિનો પ્રવેશ થતો જાય છે, તેમ તેમ તે અગ્નિરૂપ થઇ જાય છે, અને અંતે બહાર અગ્નિનું પ્રાકટ્ય થાય છે, એ ન્યાય.

પાયુઇંદ્રિય (ગુદા)નો વિનિયોગ કહે છે:-પાયુઇંદ્રિયનું કાર્ય વિસર્જન કરવાનું છે. તે અહીં મલાંશ ત્યાગ કરવાનું છે. તે કરીને તે ઇંદ્રિયને શરીરમાં ગુણભાવ પ્રાપ્ત કરાવવો; એટલે ભગવાનમાં વિનિયોગ થતા સ્વશરીરમાં તે શરીરના શોધન (શુદ્ધિ) દ્વારા ગૌણભાવ પ્રાપ્ત કરાવવો.

અહીં નીચે પ્રમાણે અર્થ છે-શ્રીવેણુગીતમાં 'अक्षण्वतां फलं' શ્લોકમાં શ્રીસુબોધિનીકારિકાઓમાં ઇંદ્રિયોનો ભગવાનમાં વિનિયોગ થતાં ઇંદ્રિયોને શું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે કહ્યું છે, તેમાં પાયુ ઇંદ્રિયનું કાર્ય રોમોદ્‌ગમ (રૂવાંટી ઉભી થવી તે) કહ્યું છે. અને દશમસ્કન્ધના પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાયના ' एषां तु भाग्यमाहिमा ' એ શ્લોકના વિવરણમાં રોમાંચ અને સ્વેદ એ દશમ ઇંદ્રિય (પાયુ) નાં કાર્ય કહેલાં છે. અને તૃતીય સ્કન્ધમાં 'मुञ्चन्मीलदृशाऽश्रु च' એ શ્લોકમાં આનન્દના અશ્રુ પડવા એ પાયુ ઇંદ્રિયનું કાર્ય કહેલું છે; આ સર્વ હીન અધિકારમાં ઘટતું નથી. કેમકે દ્વિતીય-સ્કન્ધના ' तदश्मसारं हृदयम् ' એ શ્લોકમાં તે પ્રમાણે નિર્ણય કરેલો છે. તેથી અહીં છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્‌ની ' अन्नमशितं त्रेधा भवति ' વગેરે શ્રુતિઓમાં કહેલો જલ અને અન્નનો મૂત્રપુરીષાત્મક સ્થૂલધાતુ અને વૈદ્યકમાં ' कफः पित्तं मलः खेषु प्रस्वेदो नखलोम च । कर्णविट्‌दूषिका चेति धातूनां क्रमशो मलाः ' એ શ્લોકમાં કહેલો મલાંશ પાયુઇંદ્રિયવડે દેહના જુદા જુદા છિદ્રદ્વારા બહાર નિકળે છે, એટલોજ પાયુઇંદ્રિયનો વિનિયોગ સમજવો; તે ગૌણ હોવાથી તે ઇંદ્રિયનો શેષભાવ સમજવો. વળી પ્રથમ સંસારાવેશથી દુષ્ટ ઇંદ્રિયો કહી; મધ્યમાં મત્સર વિના અને લોભ વિના એમ કહેવાથી એ ગુણવર્ણન કરનાર ભક્તોમાં મત્સર અને લોભ રહેલા છે એમ સૂચવ્યું: અને અંતમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણેનું મલાંશ ત્યાગરૂપ પાયુનું કાર્ય કહ્યું; આ સર્વથી આ ભક્તો હીન અધિકારી છે એમ સમજાય છે; તેથી ભક્તિવર્ધિનીમાં દૃઢ બીજભાવ વિનાના જે ભક્તો કહ્યા તેમને

માટે આ ઉપદેશ છે એમ સૂચવ્યું. વળી અહીં મન વગેરે નવ ઇંદ્રિયોના વિનિયોગનો પ્રકાર કહ્યો. ઘ્રાણેન્દ્રિય (નાક) અને રસનેન્દ્રિય (જિહ્વા)નો વિનિયોગ બિલકુલ કહ્યો નથી. વળી ભગવાનને પ્રિય કામ હોય તો જ ઉપસ્થનો વિનિયોગ બતાવ્યો; ભગવદ્વિષયક કામ ન હોય તો ઉપસ્થનો વિનિયોગ શું કરવો તે સૂચવ્યું નથી. એમ હોવાથી એ ઇંદ્રિયોનો ભગવાનમાં ઉપયોગ ન થાય તો શું કરવું એમ આકાંક્ષા થાય તો કહે છે કે જે ઇંદ્રિયનો ભગવાનમાં વિનિયોગ સ્પષ્ટ ન માલમ પડે તે ઇંદ્રિયનો નિગ્રહ કરવો આવશ્યક છે. જો તેનો નિગ્રહ ન કરે તો 'नोचेत् प्रमत्तमसदिन्द्रियवाजिसूता' એ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે વિષયરૂપી શત્રુઓમાં પડવાથી સંસારાવેશરૂપ મહાન્ અનર્થ થાય માટે નિગ્રહ આવશ્યક છે એમ સમજવું. એ પ્રમાણે હીન અધિકારીઓએ ઉપર કહેલા ઉપદેશ પ્રમાણે કરવું તે પણ તેને યોગ્ય નિરોધનું લક્ષણ સમજવું. એ પ્રમાણે કરવાથી ઉદ્વેગની નિવૃત્તિ થતાં ધીમે ધીમે ક્રમવાર સેવા આધિદૈવિકી થાય, માટે એ જ હીન અધિકારીઓનું મુખ્ય સાધન છે એમ સિદ્ધ થયું.

એ પ્રમાણે સર્વ ઉપદેશ કરીને હીન અધિકારીઓને આ પ્રવૃત્તિ કરાવવાને માટે બીજા ગ્રન્થોમાં ઉપદેશ કરેલાં બીજાં સાધનો કરતાં આ સાધન શ્રેષ્ઠ છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

मूलम्—नातः परतरो मन्त्रो नातः परतरः स्तवः ।
नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥२०॥

સાન્વયપદાર્થઃ—अतः (આ સાધન સમુદાયથી) परतरः (વધારે ઉત્તમ) मन्त्रः (અષ્ટાક્ષર મન્ત્રઃ વગેરે) न (નથી); अतः (આ સાધન સમુદાયથી) परतरः (વધારે ઉત્તમ) स्तवः (કૃષ્ણાશ્રય વગેરે સ્તોત્રનો પાઠ) न (નથી); अतः (આ સાધનસમુદાયથી) परतरा (વધારે ઉત્તમ) विद्या (ઉપાસના) न (નથી;) अतः (આ સાધનસમુદાયથી) परात् (ઉત્તમથી) परम् (ઉત્તમ) तीर्थं (ગંગાદિ તીર્થ) न (નથી).

શ્લોકાર્થ:—આ સાધનસમુદાયથી અષ્ટાક્ષરમન્ત્ર વગેરે (આવા અધિકારીને માટે) વધારે ઉત્તમ નથી, તેમજ કૃષ્ણાશ્રય સ્તોત્ર વગેરે પણ વધારે ઉત્તમ નથી તેમજ ઉપાસના વગેરે પણ વધારે ઉત્તમ નથી, અને આ ઉત્તમ સાધન કરતાં ગંગાદિ તીર્થ પણ વધારે ઉત્તમ નથી.

હીન અધિકારીઓને માટે ઉપર કહેલા સાધન સમુદાય કરતાં અષ્ટાક્ષર વગેરે મન્ત્ર ઉત્તમ ન સમજવા. એ મન્ત્રોના જપ વગેરે સેવાના અંગ તરીકે કહેલા છે, અને અનુકલ્પથી (ગૌણ, અનન્તરમાં કરવા યોગ્ય) કહેલા છે, માટે સેવાથી ઉત્તમ ન સમજવા. એ પ્રમાણે આગળ પણ સમજી લેવું. શ્રી કૃષ્ણાશ્રય વગેરે સ્તોત્રના પાઠ પણ સેવાથી ઉત્તમ ન સમજવા, કેમકે તે પણ અનુકલ્પ અને અંગરૂપ છે, અને વિવેક ધૈર્યાશ્રયમાં અંગ તરીકે તેમનો અંગીકાર કરેલો છે. વિદ્યા એટલે ઉપાસના અને તીર્થ ગંગાદિ પણ સેવા કરતાં ઉત્તમ ન સમજવાં, કેમકે ભગવત્કૃપા ન હોય તો તેઓ પણ બહુ કાલે વિલંબથી ફલ આપે છે. શ્રુતિમાં तत्क्रतुन्याय (જેવો સંકલ્પ તેવું ફલ)નો આદર કરેલો છે, અને મહાભારતમાં પણ યજ્ઞ અને તીર્થ ફલ આપવામાં સમાન છે એમ કહ્યું છે, તેથી વિદ્યા અને તીર્થ અહીં જૂદા પાડી કહ્યા છે. તેથી હીન અધિકારીઓને અહીં ઉપદેશ કરેલા સર્વ સમર્પણાત્મક યોજના વગેરે ત્રણ[1] સાધન ઘણા જરૂરના છે. એ સાધન કરવાથીજ સ્નેહ, આસક્તિ અને વ્યસન એ ક્રમથી ગૃહત્યાગ થયા પછી પૂર્વોક્ત નિરોધરૂપ ભક્તિ-વૃદ્ધિ સિદ્ધ થાય છે એ તાત્પર્ય છે. ચાચા શ્રીગોપીશજી તથા શ્રીહરિરાયજી 'हारेणा ये खिन्निर्मुक्ता' એ શ્લોક પછી 'संसारावेश' શ્લોક લે છે, તેની પછી 'गुणेष्वाविष्टचित्तानाम्' વગેરે ક્રમવાર

---

૧ ચતુર્દશ શ્લોકમાં કહેલું સર્વસમર્પણ એ પ્રથમ સાધન, પંચદશ શ્લોકની બીજી પંક્તિમાં કહેલું ગુણગાન દ્વિતીય સાધન, અને સપ્તદશ અષ્ટાદશ શ્લોકમાં કહેલો ઇંદ્રિયોનો ભગવાનમાં વિનિયોગ એ ત્રીજું સાધન.

શ્લોકો લે છે. શ્રીવ્રજરાજજી જે ક્રમ લે છે તે પ્રમાણે મેં વ્યાખ્યાન કર્યું છે. વ્યાખ્યાનનો પ્રકાર સર્વેનો એક રીતનો નથી, તેથી મેં તેનો અનુવાદ કર્યો નથી.

શ્રીઆચાર્યચરણની કૃપાથી ભગવાન વ્રજનાયક શ્રીકૃષ્ણે હૃદયમાં સ્થિતિ કરીને જે વાક્યોની પ્રેરણા કરી, તે વાક્યો શ્રીવિઠ્ઠલેશના ચરણકમલના દાસના દાસ પુરુષોત્તમે લખ્યાં.

श्रीपीतांबरजीना पुत्र श्रीपुरुषोत्तमजीविरचितं निरोधलक्षण-

विवरण समाप्त.

